

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

2

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

2

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

TREČIASIS LIETUVOS ISTORIKŲ SUVAŽIAVIMAS

AURIMAS ŠVEDAS

APIE ĮVYKUSIUS IR BŪSIMUS LIETUVOS ISTORIKŲ SUVAŽIAVIMUS

XXI a. surengti trys Lietuvos istorikų suvažiavimai jau yra tapę svarbiais orientyrais tiems, kurie mąsto apie praeities tyrinėtojų bendruomenės egzistenciją Nepriklausomybės epochoje. Lyginant šiuos renginius ir jų programas, gilinantį į sekcijose nuskambėjusių pranešimų tekstus arba plenarinių diskusijų stenogramas, galima stebėti, kaip Lietuvos istorikų bendruomenė augo, brendo ir keitėsi, reaguodama į įvairius laikotarpio iššūkius.

Lietuvos istorikų cecho transformacijas padeda užfiksuoti ir suvažiavimų temos: „Lietuvos istoriografija, kultūrinė atmintis ir bendroji Europa“ (2005 m. rugsėjo 15–17 d., Vilnius); „Tarp tradicijos ir naujų iššūkių: Lietuvos istorijos mokslas Naujojo tūkstantmečio pradžioje“ (2009 m. rugsėjo 10–12 d., Klaipėda). 2013 m. rugsėjo 26–29 dienomis Šiaulių universiteto bibliotekoje įvykusio trečiojo Lietuvos istorikų suvažiavimo rengėjai temą suformulavo klausimo forma: „Nuo politinės istorijos prie istorijos politikos?“ Aukščiau pateiktų temų formuluotės leidžia konstatuoti, jog Lietuvos istorikų bendruomenė gyvena dinamiškai kintančioje situacijoje ir tuo pat metu sprendžia fundamentalius egzistencinius klausimus, atsakymų į kuriuos paieškos yra svarbios ne tik profesinei bendruomenei, bet ir valstybei bei visuomenei. Kiek sėkmingos tokios paieškos?

Tam tikras tendencijas padeda įžvelgti trečiojo Lietuvos istorikų suvažiavimo darbo ypatumai. Svarbiausią istorikų bendruomenės renginį organizavęs Nacionalinis Lietuvos istorikų komitetas (toliau – LNIK) panaudojo 2009 m. jau išbandytą ir pasiteisinusį suvažiavimo programos formavimo principą, suteikdamas galimybę pačiai akademiniai bendruomenei kurti būsimo renginio programą, teikiant pasiūlymus dėl konkrečių sekcijų įtraukimo į suvažiavimo darbą. Trečiojo Lietuvos istorikų suvažiavimo darbe aktyviai

dalyvavo daugiau nei 80 istorikų, kurie skaitė pranešimus 12-oje sekcijų ir dalijosi savo įžvalgomis dviejose diskusijose. Labiausiai pastebimi suvažiavimo darbe buvo Lietuvos istorijos instituto (24 dalyviai) ir Vilniaus universiteto (21 dalyvis) mokslininkai. Vytauto Didžiojo universitetui atstovavo 9 istorikai; Lietuvos edukologijos universitetui – 4; Klaipėdos universitetui – 4; Šiaulių universitetui – 3; Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijai – 1; Lietuvos dailės muziejui – 1; Vytauto Didžiojo karo muziejui – 1; Lietuvos Respublikos Seimui – 1; Torunės universitetui – 1; Imre Kerteszo institutui – 1 praeities tyrinėtojas. Svarbu pabrėžti, kad prie Lietuvos istorikų suvažiavimo darbo esmingai prisidėjo kitų humanitarinių ir socialinių disciplinų atstovai iš Vilniaus dailės akademijos (3), Lietuvos socialinių tyrimų instituto (2), Lietuvos kultūros tyrimų instituto (2), Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto (1).

Sekcijų ir jose skaitytų pranešimų teminė amplitudė buvo labai plati – nuo teorinių ir istoriografinių refleksijų iki istorijos politikos ir atminties kultūros problemų aptarimo; nuo etninių ir konfesinių mažumų studijų aktualijų svarstymo iki „ilgojo“ XIX a. ir „karštojo“ XX a. probleminių klausimų analizės (plačiau apie konkrečių sekcijų darbą žr. žemiau pateikiamus jų vadovų parengtus pristatymus). Žanrinis požiūris trečiojo istorikų suvažiavimo sekcijos taip pat buvo labai skirtingos – vienoje vyravo „akademinės olimpiados“ dvasia, kitose – „intelektinio džiaz“ atmosfera.

Kaip jau minėta, suvažiavime buvo surengtos dvi plenarinės diskusijos. Pirmos diskusijos „Pasiklydę tarp istorijos ir politikos“ moderatoriui Alvydui Nikžentaičiui įgyvendinti visus sumanymus sutrukdė *force majeure* aplinkybė, nes prie pokalbio dalyvių negalėjo prisijungti filosofas Alvydas Jokubaitis, kurio idėjos, dažnai sukeliančios nevienareikšmę istorikų bendruomenės reakciją, galėjo tapti puikiu konceptualios bei aštrios polemikos „katalizatoriumi“.

Antros diskusijos „Su kokiais iššūkiais susiduria dabartinė lietuvių istoriografija?“ moderatoriui teko spręsti kiek kitokią problemą – diskusijos dalyviai dažnai buvo nusiteikę kalbėti ne tiek apie istorikų cecho problemas, kiek apie pasiekimus bei įsivyrąjančias pozityvias tendencijas. Beje, kiek kitaip situaciją matė į diskusiją įsitraukę visuomenės atstovai, priekaištavę istorikams, esą pastarieji dažnai nemoka arba nenori megzti dialogo su jų darbais besidominčia sociumo dalimi.

Kiek pagrįstas pastarasis priekaištas? Akivaizdu, kad trečiasis Lietuvos istorikų suvažiavimas šiauliečiams netapo nei miesto gyvenimo ritmą keičiančiu įvykiu, nei intelektualiu nuotykiu. Beje, analogišką verdiktą teko suformuluoti ir aptariant Klaipėdoje vykusio antrojo istorikų suvažiavimo darbo rezultatus. Tai – iš tiesų verčianti susimąstyti tendencija ir nemenkas iššūkis LNIK, kurio nariai artimiausiu metu turės pradėti pasirengimo ketvirtajam Lietuvos istorikų suvažiavimui darbus. Akivaizdu, kad tris dienas truncančios konferencijos formatas nėra itin įdomus žiniasklaidai bei didžiąjai visuomenės daliai (beje, panašių vertinimų suvažiavimo kuluaruose teko išgirsti ir iš kai kurių istorikų

bendruomenės atstovų). Todėl būtų prasminga galvoti apie naujas renginio formas; suvažiavimo darbo rezultatų viešinimo strategijos kūrimą bei įgyvendinimą; valingą dialogą su visuomene mezgimą.

Vis dėlto galima teigti, kad trijų sėkmingai surengtų Lietuvos istorikų suvažiavimų metu tiek LNIK, tiek ir praeities tyrinėtojų bendruomenė pademonstravo savo brandą, gebėjimą reaguoti į aplinkos iššūkius ir keistis. Atrodo, kad atėjo laikas dar kartą pakelti renginio kartelę, kad ketvirtojo istorikų suvažiavimo darbo rezultatai ateities istoriografijos tyrinėtojams taptų galimybe lyginant įvairius suvažiavimus kalbėti apie dar vieną kokybinį žingsnį į priekį.

Trečiojo Lietuvos istorikų suvažiavimo sekcijos

Ar vien mitų griovėjai? Istoriniai mitai ir jų istorikai
Sekcijos vadovas Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas)

Mitas yra vienas esminių istorijos mąstymo ir suvokimo būdų. Kiekvienas laikotarpis sukuria savo istorinius mitus, kurie daug daugiau pasako ne apie mite pasakojamų istorinių laikų realijas, bet apie mitą kuriančios / sukūrusios epochos visuomenės idealus, siekius ar lūkesčius. Pastaruoju metu istorinių mitų analizė yra tapusi svarbia atminties kultūros tyrimų dalimi. Šie tyrimai virto iš esmės savarankiška mokslų apie praeitį sritimi, išsiskiriančia įvairia tematika: pradedant vadinamųjų atminties vietų tyrimu iki istorinės psichologijos studijų apie žmogiškosios atminties galimybes ir ribas. Medievistika įnešė svarbų indėlį į atminties tyrimų tradiciją. Vieną svarbesnių impulsų suteikė maždaug nuo XX a. vidurio skelbti šaltiniai ir studijos, skirtos atminimo (*memoria*) reiškiniui viduramžių visuomenėje¹. Ši bažnytinio atminimo tradicija, palikusi vadinamąsias *atmenų knygas*, ne tik suteikė svarbių faktų genealoginėms studijoms, bet ir paskatino atverti platesnius atminties tyrimų laukus. Juolab buvo pastebėta, kad ikimodernioje visuomenėje negalima griežtai skirti bažnytinio ir pasaulietinio atminimo tradicijų, ką patvirtina ir ankstyviausia Žalgirio mūšio atmintis: Lenkijos karalius ir Lietuvos aukščiausias kunigaikštis Vladislovas II Jogaila ir Vokiečių ordino magistras mūšio vietoje ketino steigti ar realiai steigė bažnytinio atminimo vietas, kurios kartu turėjo ir ryškių politinės propagandos motyvų².

¹ O. G. O e x l e, Memoria als Kultur, *Memoria als Kultur*, hrsg. von O. G. Oexle, Göttingen, 1995, S. 9–78.

² D. M a č i u l i s, R. P e t r a u s k a s, D. S t a l i ū n a s, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius, 2012, p. 22–24.

Lietuvos istoriografijoje jau pasirodė ne vienas tyrimas apie istorinę atmintį ir konkrečiai apie istorinių mitų raidą (Pilėnai ir Žalgiris, Vytautas ir Jogaila, Birutė ir Barbora Radvilaitė ir kt.). Tačiau, kaip rodo patirtis, neretai istorikų seniai „nuvainikuoti“ mitai ir toliau sėkmingai gyvuoja istorija besidominčios visuomenės dalies savimonėje. Praeities mitologizavimas yra natūralus istorijos mąstymo instrumentas, vienodai būdingas ir senoms, ir naujesnių laikų visuomenėms. Vieni mitai klostosi tarsi natūraliai, žodinės naracijos būdu. Tačiau stipresnį pėdsaką paprastai palieka literatūrinę rašytinę formą įgavę mitai. Dažnai sunku išsiaiškinti, kiek konkrečių autorių, fiksavusį vieną ar kitą istorinį pasakojimą, veikė žodinė tradicija, tačiau akivaizdu, kad labai dažnai išplėtoti ir aiškia struktūrą įgavę mitai visų pirma buvo intelektualio autorių darbo vaisius.

Tokio darbo pavyzdys galėtų būti žymaus XV a. antros pusės lenkų kronikininko Jono Dlugošo pasakojimas apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kęstučio nužudymą 1382 m. Galima nesunkiai šaltiniotyriškai pagrįsti, kad rašydamas apie XIV a. dešimtmečio įvykius (taigi maždaug 100 metų nutolusius nuo kronikos rašymo laiko), J. Dlugošas rėmėsi „Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščio“ tekstu, kuriame yra užfiksuotas platus konflikto tarp Jogailos ir Kęstučio siužetas. Vytauto aplinkoje kurto metraščio autoriai tarp Kęstučio žudikų Krėvos pilyje įvardijo ir intriguojantį „Lisicą Žibintininką (*Лисица Жибентяи*)“³. Įdomus jau pats lietuviško žodžio rusėniškame tekste pavartojimo atvejis, neabejotinai autentiškai liudijantis minimo asmens dvare vykdytas funkcijas. J. Dlugošą toks įvardijimas veikiausiai irgi sudomino, ir jis pamėgino paaiškinti žodžio „Žibentiaj“ reikšmę. Pasak J. Dlugošo, to Lisicos tarnyba buvo kurenti ugnį ir uždegti žibintus deivės Žibintos (*Zibinthe*) garbei⁴. Tokiu būdu ankstyvuojų lietuvių tikėjimu besidomėjęs lenkų kronikininkas (jo kūrinyje yra ir daugiau informacijos apie pagonių lietuvių tikėjimo papročius) to meto mokslui būdingu amplifikacijos būdu į lietuvių mitologiją įtraukė dar vieną dievybę.

Turint omenyje tokius (šiaip gana retus) atvejus, kuriuos galima rekonstruoti ir komentuoti pasitelkiant kitus šaltinius, kyla klausimas, kiek galime pasitikėti įvairių autorių pasakojimais apie senesnių laikų įvykius, reiškinius, asmenis. Iš visko sprendžiant, jie daugiau atskleidžia konkretaus rašytojo interesus ir mąstymo būdą, o ne leidžia remiantis jo kūriniumi rekonstruoti praeities realijas. O jei šie pasakojimai sulaukia amžininkų ar vėlesnių laikų žmonių susidomėjimo, papasakota istorija pamažu virsta mitu. Suprantama, kad kiek supaprastintas, tačiau sklandus pasakojimas lengviau pri-

³ *Полное собрание русских летописей*, т. 35: *Летописи белорусско литовские*, Москва, 1980, с. 135. Lotyniškame metraščio variante (*Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuaniae*) Lisica apibūdintas taip: *Lyszycza serws illegitimus wlgariter Zibintha* (ten pat, p. 117).

⁴ *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Dlugossii canonici Cracoviensis. Liber decimus 1370–1405*, Varsaviae, 1985, p. 99 (*Liszicza, qui Zibinthe focum et lucernas accendentis gerebat officium*).

gyja visuomenėje ir tada jau reikia didelių istorizmo epochos istorikų pastangų, norint tuos mitus paneigti.

Sekcijos tikslas ir buvo aptarti kelis būdingus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mitus tarpdalykinėje perspektyvoje. Praeities mitai yra atsідūrę istorikų, menotyrininkų, literatūros tyrėjų akiratyje, todėl tai geras laukas įvairių disciplinų atstovų diskusijai. Sekcijos dalyviai nagrinėjo LDK laikais ir vėliau atsiradusius mitus, kurie turėjo tęsinį ir tapo aktualūs visuomenei vėlesniais laikais, o juos „dekonstruojant“ galima pasakyti ką nors naujo apie senąją epochą.

Pirmame sekcijos pranešime „Nuo Saulės (Šiaulių) mūšio prie baltų vienybės dienos: vieno mūšio likimas“ Artūras Dubonis (Lietuvos istorijos institutas) apžvelgė Saulės mūšio tradicijos pokyčius XX a. Lietuvoje. Jau tarpukariu sureikšmintas ir lietuvių bei latvių draugystės įprasminimui pritaikyti mėgintas mūšis ypatingai įamžintas po 1990 m., kai ne tik pateko tarp atmintinų Lietuvos valstybės datų, bet mūšio dieną (rugsėjo 22) Lietuvos Respublikos Seimas oficialiai įtvirtino kaip „Baltų vienybės dieną“. Tačiau vienalaikiai istoriniai šaltiniai pateikia nuo šios idealistinės interpretacijos gerokai besiskiriančią mūšio ir to meto politinio gyvenimo vaizdą, kuriame tarp baltų genčių pastebimi veikiau konfliktai ir konkurencija, o ne bendradarbiavimas prieš tariamai „istorinį priešą“ – Kalavijuočių ar Vokiečių ordinus. Atskiru siužetu yra tapę ginčai dėl mūšio vietos, kuriame tautiniai motyvai (mūšis vyko dabartinėje Lietuvos ar Latvijos teritorijoje?) persipina su lokaliniais (šiauliečių, joniškėčių) patriotizmu, mažai atsižvelgiant į skeptiškų istorikų perspėjimus dėl šių identifikacijų sąlyginumo.

Kitas Lietuvos istorijos instituto mokslininkas Darius Baronas pranešime „Mitas *Žemaitija*“ išsamiai analizavo didelio populiarumo sulaukusią ir nepriklausomoje Lietuvoje jau dukart nemažais tiražais išleistą Ch. Pichelio knygą „*Žemaitija*“⁵. Nepaisant akivaizdžių istorinių nesąmonių (kurių netgi negalima vadinti anachronizmais), antrą knygą laidą parėmė solidžios Lietuvos įmonės, ją intensyviai reklamavo Lietuvos televizija. Pranešėjas, kuriam taip ir nepavyko patikimai identifikuoti knygos autoriaus, mėgino atrasti istorinės savimonės aspektus, kurie skatina žmones pirkti ir skaityti tokius „veikalus“, taip pat politinius užkulsius, kuriuose tokio pobūdžio skaitiniai atranda savo vietą.

Apie istoriografiją labiau paveikusį mitą kalbėjo Rūta Janonienė (Vilniaus dailės akademija). Dailės istorikė pranešime „Vilniaus katedra: ankstyvosios istorijos interpretacijos“ išnaginėjo ankstyviausius šaltinių pasakojimus apie Vilniaus katedrą (Jono Dlugošo, Lietuvos metraščių, Motiejaus Stryckovskio), ypatingą dėmesį skirdama istoriografijoje vis dar sutinkamoms Teodoro Narbuto iškeltoms Vilniaus katedros statybos versijoms ir paveikslams, pirmą kartą pasirodžiusiems šio tyrinėtojo studijų puslapiuose. Autorė

⁵Ch. L. T. P i c h e l, *Žemaitija*, Kaunas, 1991. Antras leidimas: *Žemaitija – nežinoma istorijoje*, Klaipėda, 2007.

konstatavo stebėtinai ilgą T. Narbuto sukurto mito gyvavimą, nepaisant gana akivaizdžių istorinės ir architektūrinės konstrukcijos ydų. Savo ruožtu prelegentė, pasirėmusi vienalaikiais rašytiniais ir kiek vėlesniais ikonografiniais šaltiniais bei naujausiais archeologiniais duomenimis, pasiūlė alternatyvų ankstyvosios katedros statybos koncepcijos vaizdinį.

Dailės istorijos perspektyvą pratęsė Tojana Račiūnaitė (VDA) pranešimu „Kai paveikslas virsta ikona, o ikona – paveikslu: kai kurių LDK kultinių atvaizdų kilmės ir konfesinės savasties klausimu“. Trakų Dievo Motinos, Vilniaus Aušros vartų paveikslas, Lukiškių Madona – apie visus šiuos bažnytinio meno kūrinius netrukus po jų pasirodymo sukurta ypatingų istorijų, kuriose istoriniai stereotipai kryžiuojasi su konfesiniais įvaizdžiais. Pranešimo autorė pademonstravo katalikiškų paveikslų virtimo stačiatikiškomis ikonomis (ir atvirksčiais) kelius, taip atskleisdama dar vieną būdą nagrinėti konfesijų sugyvenimą ir konkurenciją XVII–XVIII a. Lietuvoje.

Kęstutis Gudmantas (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas) pranešime „Kunigaikščio Lauro „dekonstrukcija“ XVIII a. pab. – XIX a. pr.“ gilinosi į XVI a. Lietuvos metraščių autorių „atrasto“ kunigaikščio Lauro (Laurušo) istoriją. Kaip paveikslai gali virsti ikonomis, taip ir lietuvių pagonys kunigaikščiai gali nesunkiai tapti stačiatikiškais, jei tik to reikalauja vienos ar kitos vietos bendruomenės interesai – teigė pranešėjas. Lauro ir Laurušavos istorija priklauso „ikūrimo legendos“ žanrui (šiuo atveju bazilijonų vienuolyno), kuri vėliau įgavo naują gyvenimą išsilavinusių ir savo žemėvaldos interesus gynusių XVIII–XIX a. sandūros didikų raštuose. Adomas Chreptavičius ir Radvilų atstovai aštriai sukritikavo Lauro / Laurušavo vienuolyno mitologiją, demonstruodami tikrai neblogus kritinės šaltinių analizės gebėjimus. Čia matome savotišką paradoksą – senoji Lauro legenda XIX a. buvo dar kartą prikelta, kad ją būtų galima galutinai numarinti kaip tikrovės neatitinkantį (ir todėl teismų byloje nenaudotiną) pasakojimą.

Negalėjusi sekcijos darbe dalyvauti Raimonda Ragauskienė (Lietuvos istorijos institutas / Lietuvos edukologijos universitetas) atsiuntė savo pranešimą „Vieno bajoro istorija: Čičinsko mitas“.

LDK istorijoje galima atrasti daug ir įvairių mitų, kurie leidžia geriau pažinti to meto socialinių grupių istorinę ir konfesinę savimonę. Esminė tyrinėtojų klausytojams skleista žinia – „griaunant“ istorinius mitus nesiekama „panaikinti“ jau esamos žinijos apie svarbius įvykius ar reiškinius, norima sukurti naują – tiek apie žmones, kurie bėgant amžiams kūrė / tikėjo / naudojo tais pasakojimais, tiek apie istorinius reiškinius, kuriuos savaip perpasakojo mitologizuota istorija.

Rimvydas Petrauskas

Bajorų savivalda ar bajorų savivalė?
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės institucijos XVI–XVIII a.
Sekcijos vadovai Ramunė Šmigelskytė-Stukienė ir Gintautas Sliesoriūnas
(Lietuvos istorijos institutas)

Viešajame diskurse tebedominuojantis požiūris į Lenkijos ir Lietuvos Respubliką kaip „vėluojančią“, „atsilikusią“, „neatitinkančią Vakarų Europos institucijų raidos tendencijų“, „bajorų anarchijos žlugdomą“ valstybę bei istoriografijoje susiklosčiusi situacija, kai ankstyvųjų Naujųjų laikų epochos LDK tyrimai daugiausia orientuojami į politinę bei visuomenės struktūrų istoriją, valstybės teisinių institucijų raidą paliekant tyrimų paribyje, paskatino kelti klausimą apie bajorų savivaldos ir savivalės santykį XVI–XVIII a. Lietuvoje. Suvažiavimo sekcijos „Bajorų savivalda ar bajorų savivalė? Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinės institucijos XVI–XVIII a.“ tikslas buvo pristacius naujausius pavieto teismų, Vyriausiojo Tribunolo, Iždo tribunolo ir kitų institucijų tyrimus bei apžvelgus LDK teisinių institucijų raidą išsiaiškinti, kiek yra pagrįstas įsigalėjęs stereotipinis LDK teisinių institucijų kaip bajorų „anarchijos“ dominuojamų struktūrų vertinimas. Sekcijoje buvo perskaityti 6 pranešimai, kurių chronologija aprėpė XVI a. vidurio – XVIII a. antros pusės Lietuvos bajoriškąsias teismų institucijas.

Pirmosios instancijos teisminių institucijų – pavietų teismų sistemos funkcionavimui XVI–XVIII a. buvo skirti Lietuvos istorijos instituto darbuotojų Dariaus Vilimo, Ramunės Šmigelskytės-Stukienės ir Roberto Jurgaičio pranešimai. D. Vilimas, siekdamas nustatyti bajorų teisminės kultūros pokyčius LDK XVI a. antroje pusėje, dėmesį sutelkė į žemės teismo funkcionavimą. Išanalizavęs seniausias išlikusias LDK žemės teismų knygas, prelegentas atskleidė, jog jau nuo XVI a. paskutiniojo dešimtmečio pradžios Žemaitijoje žemės teismo darbo apimtis išsiplėtė taip ženkliai, kad prasidėjo teismo knygų dalijimas pagal teismo darbo pobūdį – į vienas knygas būdavo įrašomi daugiausia notariniai įrašai, į kitas tik skundai ar teismo vykdytojų (vaznių) pranešimai, dar į kitas – jau paties teismo procesų aprašymai. Pranešime akcentuota, jog pavieto žemės teismai atliko ne tik svarbias teismines-procesines, bet ir notarines funkcijas. Remiantis XVI a. pabaigoje Raseiniuose rezidavusio žemės teismo dokumentais nustatyta, kad ši institucija ne tik skleidė teisminę kultūrą ar dirbo kaip notarinė įstaiga, bet ir ženkliai prisidėjo prie rašto kultūros plėtros visoje Žemaičių seniūnijoje.

R. Šmigelskytė-Stukienė, pažymėjusi, jog XVI a. antroje pusėje įtvirtinta ir 200 metų be esminių pertvarkymų gyvavusi bajoriškų teismų sistema buvo pradėta reformuoti tik XVIII a., pranešimo objektu pasirinko vieną plačios problemos aspektą – teismo darbo reglamentavimo pokyčius. Prelegentė siekė atsakyti į klausimą, kiek / koku laipsniu Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikotarpiu įvykdytos reformos lėmė šiuolaikinių

(modernių) teismų sistemos bruožų radimąsi ar bent sudarė sąlygas tokiems rasti. Atliktas tyrimas leido tvirtinti, jog 1792 m. teismų reformos metu buvo suformuoti nauji, kolegialūs žemionių teismai, kuriuos sudarė deputatiniuose seimeliuose ketverių metų kadencijai renkami teisėjai. Šie teismai dirbo nebe sesijomis, kaip žemės ar pilies teismai, bet veikė nuolat, visus metus, taip užtikrindami moderniai visuomenei būdingą teismo institucijų veiklos pastovumą. 1792 m. įvesti pakeitimai su nežymiomis pataisomis buvo išlaikyti ir antrojo padalijimo akivaizdoje. Tai pasireiškė trijų teisėjų, kaip kompetentingos grupės byloms tirti, pripažinimu bei įsitvirtinimu kasdieninėje teisminėje praktikoje.

Istorinių tyrimų paribyje iki šiol buvusių LDK egzulantų – Smolensko vaivadijos ir Starodubo pavietai bajorų – teismų problematiką pranešime „LDK teisinės problemos Smolensko ir Starodubo seimelių XVIII a. dokumentuose“ palietė R. Jurgaitis. Išanalizavęs išlikusių Smolensko vaivadijos teismų knygų medžiagą, prelegentas pažymėjo, kad egzulantų seimeliuose itin daug dėmesio buvo skiriama teismų darbo pagerinimo klausimams, buvo siūlomi konkretūs sprendimai. Antai 1766 m. Starodubo seimelio instrukcijoje buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad pasienio vaivadijose ir pavietuose bylas tarp Lietuvos ir Lenkijos piliečių turėtų nagrinėti ribų teisėjai, renkami tribunoliniuose seimeliuose; siūlyta sudaryti su valstiečių pabėgėliais susijusių ir užsitęsusių bylų sąrašus. 1788 m. priešseiminis Smolensko seimelis siūlė įkurti atskirą teismą pasienio byloms su Prūsija nagrinėti. Taip pat buvo rūpinamasi ir pačių egzulantų teisine padėtimi: 1766 m. reikalauta, kad Smolensko vaivadijos ir Starodubo pavietai pareigūnų statusas būtų patvirtintas seimo konstitucijomis; 1788 m. pasisakyta už Starodubo seimelių perkėlimą iš Žiežmarių į Vilnių arba Uteną ir pan. R. Jurgaitis pažymėjo, jog egzulantams, kaip ir kitų Lietuvos pavietų bajorams, greta lokalinių interesų taip pat rūpėjo ir visos valstybės teisiniai klausimai: Lietuvos Statuto išlaikymas, seimų alternatos teisės išsaugojimas, Lietuvos institucijų atskirumas nuo Lenkijos ir pan.

LDK Vyriausiojo Tribunolo problematikai buvo skirti du sekcijoje perskaityti pranešimai. Gintauto Sliesoriūno pranešime „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausieji Tribunolai Vilniuje XVII ir XVIII a. sandūroje – politinės kovos arena“ buvo nagrinėjama, kaip XVII ir XVIII amžių sandūroje LDK apėmusios politinės kovos, peraugusios net į vidaus karą tarp Sapiegų grupuotės ir jų hegemonijai Lietuvoje iššūkį metusios bajorijos daugumos, paveikė Vyriausiojo Tribunolo – valstybės aukščiausios teisinės institucijos veiklą. Buvo aptartas institucijos gyvybingumas, bandymai reformuoti Tribunalą ir didikų grupuočių pastangos uzurpuoti Tribunalą, t. y. pajungti šią teisinę instituciją savo interesams. Vilniaus universiteto doktorantas Adamas Stankevičius, remdamasis gausiais pirminiais šaltiniais, išanalizavo LDK Vyriausiojo Tribunolo vaidmenį sprendžiant bajorų teisinius ginčus ir nusikaltimus XVIII a. antroje pusėje.

Domininkas Burba (Vilniaus universitetas) pranešime „Bajorų interesai Vilniuje XVIII a. Iždo Tribunolo duomenimis“ atkreipė dėmesį ne tik į visuomenės luomų santy-

kiaus Vilniaus mieste XVIII a., bet ir į iki šiol mažai tirtą šaltinį – Iždo Tribunolo knygas. Prelegentas pažymėjo, jog Iždo Tribunolo knygos, apimančios laikotarpį nuo XVII a. iki XVIII a. aštuntojo dešimtmečio, Lietuvos valstybės istorijos archyve išlikusios be didesnių spragų, tačiau jas sudėtinga rasti, nes Ivano Sprogio kataloge šios knygos pateiktos kaip Iždo komisijos knygos, o kitoje grafoje, kuri įvardijama kaip „Lietuvos iždo tribunolas“, yra tiek Iždo Tribunolo, tiek Gardino seimo iždo komisijos dokumentų. D. Burbos tyrimai leidžia teigti, kad Iždo Tribunole vyravo konfliktai dėl mokesčių, skolų, muitų, nuosavybės. Minėti ir smurto atvejai. Tačiau pažymėtina, jog Iždo Tribunolo dokumentai pateikia daug daugiau duomenų apie bajorų konfliktus su kitais luomais – dvasininkija, miestiečiais nei apie bajorų tarpusavio bylas, kurias paprastai atspindi pilies teismų dokumentai.

Po pranešimų vykusios diskusijos metu kelti klausimai apie tai, kiek XVI–XVIII a. laikotarpiu teisingumo vykdymą lėmė / galėjo lemti politinė konjunktūra, kas užtikrindavo teismo priimtos nutarties vykdymą, kas įgydavo teisę spręsti dėl teismo sprendimo teisėtumo vidaus karo sąlygomis ir kt. Diskusijoje prieita prie išvados, jog LDK teisinių institucijų archyvinė medžiaga leidžia kalbėti ne apie bajorų savivalę ar teisinį nihilizmą, bet apie ankstyvųjų Naujųjų laikų epochoje Lietuvoje įsitvirtinusių bajorų teisinę kultūrą, kurioje teisė ir įstatymai laikyti vertybe, kurią būtina saugoti ir kurios privalu laikytis.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

Lietuvos miestų istorija: atmintys, tradicijos, tapatybės
Sekcijos vadovas Liudas Glemža (Vytauto Didžiojo universitetas)

Senieji Lietuvos miestai, įgiję savivaldą, turėjo tam tikrą teisinį imunitetą nuo valstybės administracijos, todėl neretai laikomi valstybėmis valstybėse. Miesto bendruomenės buvo uždaros, solidarios, o jų narius siejo privilegijose miestui apibrėžtos teisės ir laisvės. Miestiečių pasakojimai apie teisių bei laisvių suteikimą ir jų išplėtimą (bent jau iki XVIII a. pabaigos) klojo miesto istorijos pamatus. Tačiau Lietuvos miestų bendruomenių (taip pat profesinių, religinių, socialinių grupių) tapatybę saugojo ne tik teisės dokumentai, bet ir kolektyvinės atmintys, fiksavusios ne tik miesto raidą paveikusias stichines nelaimes, bet ir miesto bendruomenės valstybinės priklausomybės raidą. Sekcijos organizatoriai, apibrėždami šias gaires, nustatė problematiką, kuri Lietuvoje dar itin retai keliama. Jau yra įprasta diskutuoti apie bajorijos atmintis, tradicijas ir tapatybes, bet miestiečių

savimonės apraiškos retai atsidurdavo diskusijų smaigalyje. Ne tik diskusijose, bet ir savo pranešimuose tyrėjai gana dažnai akcentavo tolesnių tyrimų būtinybę.

Elmantas Meilus (LII) savo pranešime „Vilniaus miestiečių atmintys 1655–1661 m. okupacijos metais“ susitelkė į pasakojimą apie miesto gyvenimą užėmus Maskvos kariuomenei. Pasak pranešėjo, vilniečiai išsaugojo atminimą apie tai, kas buvo jų tikrieji ir teisėti valdovai (niekur caro netitulavo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, nors šis juo buvo pasiskelbęs) bei stengėsi išsaugoti (atgauti) ir naudotis ankstesnėmis teisėmis, kiek tai buvo įmanoma okupacijos sąlygomis. To meto šaltiniuose vilniečiai nuolat prisimindavo ankstesnį gyvenimą kaip stabilų, o okupacijos pradžią įvardydavo kaip savo ir miesto negandų pradžią. Pranešėjo teigimu, Vilniuje likę unitai 1658 m. buvo priversti pereiti į stačiatikybę, bet dauguma jų išsaugojo atminimą apie tai, ir išvijus maskvėnus grįžo prie unitų tikėjimo. Vilniečiai tuo metu išsaugojo atmintį ne tik apie savo valdžią ir teises, bet ir kai kuriuos senuosius miesto lietuviškus vietovardžius, pvz., dviejuose 1657 m. lenkiškai parašytuose raštuose dabartinis Pamėnkalnis (dažniausiai neteisingai įvardijamas kaip Taurakalnis) vadinamas *Moliakalniu*. Šis ir kai kurie kiti panašūs atvejai, kai Vilniaus vietovardžių kilmė XVII a. šaltiniuose aiškinama lietuviškais žodžiais, nepaisant spartaus miesto visuomenės slavėjimo (bent jau pagal išlikusius šaltinius), rodė, kad vilniečių atmintyje išliko lietuviški vietovardžiai, nors oficialiai dažniausiai buvo vartojamos jų slaviškos formos.

Zigmantas Kiaupa (Vytauto Didžiojo universitetas) savo pranešime „Praeities vaizdiniai XVIII a. Lietuvos miestiečių savimonėje“ atkreipė dėmesį į XVIII a. pastebimus bendrus Lietuvos miestiečių ir bajorų praeities vaizdinius. Kauno miestiečiai savo miestą vadino Palemono sūnaus Kuno vardu. Su Palemonu savo miesto kilmę siejo ir vilniečiai, kartu miesto įkūrėju nurodydavę ir Gediminą. Z. Kiaupa teigė, kad didieji Lietuvos miestai išskirtinę savo padėtį bei istoriją siedavo su valdovais bei jų suteiktomis privilegijomis ar įsteigtomis bažnyčiomis.

Aivas Ragauskas (Lietuvos edukologijos universitetas) pranešime „Privilegijų rinkiniai, pareigūnų sąrašai ir kiti Vilniaus miestietijos municipalinės istoriografijos tekstai (XVII a. vid. – XIX a. pr.)“ aptarė Vilniaus miestiečių dokumentų rinkinius bei kitus tekstus, kuriuose atsispindi vilniečių refleksijos į praeitį: nuo rankraštinio iki spausdintinio palikimo. Pranešėjo teigimu, XVII a. vidurio – XVIII a. municipalinės istoriografijos kiekybe ir kokybe Vilnius neprilygo didiesiems Lenkijos miestams (metraščiai, kronikos), taip pat ir kai kuriems LDK miestams (Mogilavui, Vitebskui, Sluckui), o dėl miesto archyvo netekčių apie laikotarpį iki XVII a. vidurio sunku ką nors tikrai pasakyti. Tik XVIII a. antroje pusėje miesto dokumentų rankraštinių rinkinių kaupimas galiausiai buvo vainikuotas 1788 m. Vilniaus burmistro Petro Dubinskio publikuotu privilegijų ir dokumentų rinkiniu, kuris savotiškai „reabilitavo“ LDK sostinę tarp kitų miestų. A. Ragauskas atkreipė dėmesį, jog municipalinėje Vilniaus istoriografijoje buvo ryški monarchiška

valdoviškos geradariystės versija. Laikotarpis iki Liublino sąjungos miestiečių traktuotas kaip palankus miestui, o nuo XVII a. pradžios praeities pasakojime dominuoja bajorų daromos skriaudos ir neteisybės miestams bei miestiečiams.

Liudas Glemža (VDU) pranešime „Ginčai dėl Kauno miesto archyvo saugojimo tvarkos 1786–1794 m. reformų laikotarpiu“ susitelkė į miestiečių atmintis saugojusį Kauno miesto archyvą, jo būklę ir priežiūrą didžiųjų permainų metais, atkreipė dėmesį į ginčus dėl Kauno miesto finansinių dokumentų saugojimo, valdžios reikalavimus išduoti Ketverių metų seimo ir 1794 m. sukilimo dokumentus bei aiškinosi, kodėl didžioji dalis dokumentų nebuvo grąžinti į miesto archyvą, nors to reikalavo magistratas. Pranešėjas konstatavo, jog 1792 m. antroje pusėje – 1794 m. pirmoje pusėje Kauno miesto archyvas buvo išblaškytas, bei teigė, jog tam įtakos turėjo magistrato ginčai su pavieniais pareigūnais dėl finansinių dokumentų grąžinimo ir reikalavimo atsiskaityti už išlaidas iš miesto kasos. Pastebėta, kad miesto dokumentų savinimasis ir negrąžinimas į miesto archyvą augo tiek dėl trumpalaikių permainų, tiek dėl kardinalių reformų, tiek dėl karų. Reakciją lydėjo chaosas, po kurio ypač sustiprėdavo miesto savivaldos kontrolė, vėl būdavo surenkami dokumentai ir atsinaujindavo tikrinimai. Prieita išvados, kad svarbiausia miesto archyvo dalis – senosios privilegijos – sąmoningai nebuvo laikomos rotušėje, kol jaustas pavojus jų saugumui.

Liudas Glemža

***Etninių ir konfesinių mažumų tapatybių kaita:
pritaikymas prie dominuojančios visuomenės***

Sekcijos vadovė Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė (Vilniaus universitetas)

Tam tikrose Lietuvos etninėse ir konfesinėse bendruomenėse tapatybės pokyčių galima įžvelgti nuo XVIII a. paskutiniojo dešimtmečio. Nedominuojančių grupių tapatybę keičiančius procesus sąlygojo ne tik vietos visuomenėse vykę procesai, bet ir dominuojančioms grupėms ne visada pažįstami pokyčiai pačiose bendruomenėse. Kaip itin svarbius bendruomenių savivoką kuriančius, perkuriančius ir transformuojančius reiškinius galėtume skirti modernėjimą, *Haskala* (hebr. žydų Apšvieta), antisemitizmo įveiką, religines reformas, vidinius kultūrinius sąjūdžius ir judėjimus.

Tautinėms mažumoms, savo istoriją ir ateitį siejusioms su įvairių laikotarpių Lietuvos visuomene, teko spręsti pritaikymo (adaptacijos, integracijos, asimiliacijos) joje problemą, ieškoti optimalių ir tinkamiausių šios problemos sprendimo būdų formuojant

savo bendruomenės narių požiūrius ar net nuosekliai siekiant perkurti tapatybę. Drauge etninių ir konfesinių mažumų bendruomenėse vykstant tapatybės pokyčiams, buvo bandoma veikti ir dominuojančios visuomenės nuostatas. Tapatybių studijų kontekste keltinų problemų spektras yra itin platus, tačiau formuojant sekciją pagrindiniu pranešimų objektu buvo pasirinktas iki šiol mažai tyrinėtas nedominuojančių grupių tapatybių klostymuisi būdingas procesas – prisitaikymas prie dominuojančios visuomenės, aiškinantis, kokią įtaką šis veiksnys darė tapatybės kaitai ir koku mastu bei kokuose sociokultūriniuose kontekstuose veikė skirtingų tradicinių Lietuvos tautinių ir konfesinių mažumų savivoką. Sudarant sekciją chronologija neribota, tačiau dėl objektyvių tapatybių tyrimų galimybių pranešimuose aptariamos problemos buvo siejamos su XIX a. antra puse – XX a. pirma puse ir kiek mažiau – su pokario tarpsniu Lietuvoje ir jos kaimyninėse valstybėse (dažniausiai Lenkijoje).

Įvadinį teorinį pranešimą „Praeities bendruomenių tapatybių tyrimai Lietuvos istoriografijoje. Memelenderių–klaipėdiškių atvejais“ perskaitė Vasilijus Safronovas (Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas). Jis teorinį sąvokų turinio nusakymo ir jų (ne)korektiško taikymo aptarimą, remdamasis Lietuvos istoriografijos atvejais, derino su empirinių memelenderių–klaipėdiškių tapatybės klostymosi tyrimu. Ši atvejį pasirinkęs pademonstruoti tapatybės studijų instrumentarijui, jo taikymo privalumus ir galimas kliūtis. Pagrįstai buvo keliamas klausimas, ką tirdami tapatybę (kuri, kaip ir pačios sąvokos atsiradimas, siejama su socialiniais mokslais) gali nuveikti istorikai, disponuodami ribotais istorijos šaltiniais.

Prisitaikymo prie daugumos proceso identifikavimas, jo charakteristikų ir kontekstų nusakymas buvo pagrindinė teorinė idėja, jungusi septynis sekcijoje pristatytus tyrimus. Jų autoriai susitelkė į konkrečių etninių ir konfesinių bendruomenių (lenkų–tuteišų, žydų (išskiriant žydžių moterų tapatybės kaitos siužetą), karaimų, reformatų, memelenderių) tapatybės pokyčių atvejus bei perkeičiamus tapatybės segmentus (religiją, kalbą, tautinį naratyvą, simbolius) ir jų poveikį mažumoms ar tam tikroms jų narių grupėms. Daugeliu atvejų tautinės ir konfesinės mažumos pranešėjų buvo suvokiamos ne kaip vienalytės, bet susidedančios iš grupių, turinčių skirtingus politinius įsitikinimus, istorines ir kultūrinės patirtis, skirtingas ateities projekcijas. Dėl to sekcijos pranešimuose buvo kalbama ne apie žydų apskritai tapatybės pokyčius (ką kompleksiskai nužymėti būtų beveik neįmanoma), bet, pavyzdžiui, siekta nužymėti Lenkijos žydžių moterų tapatybines metamorfozes (Jolantos Mickutės (Imre Kerteszio institutas prie Frydricho Šhilerio universiteto, Vokietija) pranešimas „Tarp sionizmo ir feminizmo: tarpukario Lenkijos moterų žydžių tapatybės kaita“) ar per savitą žydų naujakrikštų grupę analizuoti ne tik grupines, bet ir individualias religines ir socialines tapatybės pasirinktis (Elenos Keidošiūtės (VU) pranešimas „Konversija į katalikybę: kaip žydų tapatybinė kryptis Rusijos imperijoje“).

Dovilės Troskovaitės (KU, LII) pranešime „Karaimai XX a. pr. Lenkijos visuomenėje: mažumos ir daugumos interesų sąlytis“ buvo gilinamasi į karaimų bendruomenės teisinę padėtį XX a. pradžios Lenkijoje. Kiek netradicinis tapatybės kontekste karaimų teisinę būklę kuriančių teisės aktų ir biurokratinio susirašinėjimo tyrimas leido identifikuoti dar vieną tapatybių tyrimuose aktualų reiškinį bei savitą prisitaikymo aspektą – bendrumų tarp daugumos ir mažumos išgryninimą bendruomenėje bei jų pritaikymą perkuriant nedidelės etnokonfesinės bendruomenės tapatybę. Balansavimas tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo kaip tapatybės pasirinkimo komplikacija buvo pagrindinė Virginijaus Savukyno (Lietuvos kultūros tyrimų institutas) pranešimo idėja. Jame sutelktas dėmesys į XIX a. Lietuvos reformatų padėtį.

Tuteišo fenomeno interpretacijas vieno garsiausių *krajovcų* ideologijos kūrėjų Liudviko Abramovičiaus (1879–1939) publicistikoje pranešimo objektu pasirinko Ryšardas Gaidis (VU). Šiam pranešėjui tapatybių studijų diskursas leido išskirti naujus tarpukario vilniečio publicisto mąstymo aspektus, greta jau publikuotų tyrimų apie LDK kaip atminties vietas suvokimą L. Abramovičiaus tekstuose. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje mažai tyrinėtus rusų tapatumo sovietinėje Lietuvoje klausimus bendrame pranešime „Rusai Lietuvoje sovietmečiu (1944–1979 m.): migracijos, gyventojų surašymai ir tapatybė“ kėlė Andrius Marcinkevičius (Lietuvos socialinių tyrimų institutas) ir Grigorijus Potaszenko (VU). Sovietmečiu dėl politinių priežasčių susiklostė prielaidos formuoti politizuotam lietuvių požiūriui į rusus, kuris iki šiol daro didelį poveikį vertinant rusų istoriją ir tapatybę. Pranešime daryta prielaida, kad nuolatinis rusų gyvenimas Lietuvoje stiprino jų ryšį su gyvenamąja vieta bei sudarė aplinkybes (buitis, mišrios santuokos, profesinė karjera ir pan.) glaudesnei sąveikai su lietuviais ir kitų tautybių atstovais, dėl to formavosi bendravimo pobūdis, kuris skyrėsi pagal intensyvumo laipsnį etniškai mišriuose ir lietuvių dominuojamuose miestuose. Tačiau be išsamesnių įvairių rusų grupių – senbuvių, sovietmečio imigrantų ir jų palikuonių – savitarpio sąveikos ir visų jų sąveikos su kitais Lietuvos gyventojais istorijos tyrimų neįmanoma visavertiškai išgryninti rusų tapatybę.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė

Visuomenės kelias nuo luomiškumo iki pilietiškumo (XIX a. – XX a. pr.)
Sekcijos vadovė Tamara Bairašauskaitė (Lietuvos istorijos institutas)

Sekcijos „Visuomenės kelias nuo luomiškumo iki pilietiškumo (XIX a. – XX a. pr.)“ tikslas buvo diskutuoti, kokios visuomenės grupės turėjo potencialo kurti pilietinę visuomenę, kaip kito šių grupių vertybės ir tapatybė, koks buvo tautinės valstybės vaidmuo modernėjant visuomenei, kai joje vyko esminiai politiniai, socialiniai bei kultūriniai pokyčiai, aiškintis socialinių grupių galią ir išteklius, skatinusius jų aktyvumą, sąveiką ir konfliktą kelyje į pilietinę visuomenę.

Tamara Bairašauskaitė (LII) perskaitė įžanginį pranešimą „Pilietinės visuomenės apraiškos XIX amžiaus Lietuvoje: tikrovė ar fikcija?“, kuriame kėlė klausimą, ar Rusijos imperijos pakraščiuose galėjo formuotis modernios Europos pilietinės visuomenės variantas. Pranešėja akcentavo, jog Lietuvos atveju perspektyvus tyrimų kelias yra „vietinės visuomenės“ sąvokos vartojimas, taip pat aiškinimasis, kaip ir kokiomis sąlygomis socialinės grupės vadavosi iš luominio uždaro, kurios jų atliko aktyvaus socialinio agento vaidmenį ir ugdė pilietiškumą, panaudodamos įvairias asociacijų formas.

Ryšardas Gaidis (VU) perskaitė pranešimą „Žemės ūkio draugijos XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje: luomiškumo ar visuomenės interesų gynėjos?“, kuriame svarstė, kieno interesais rūpinosi žemės ūkio draugijos, įsteigtos vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte: tik draugijos narių dvarininkų ar taip pat valstiečių bei samdomų žemės ūkio darbininkų. Jis padarė išvadą, kad draugijų nariai visuomenės interesą suvokė vadovaudamiesi hierarchinės visuomenės samprata. Jų paternalistinis požiūris į valstietį rodė, kad dvarininkai nelaikė valstiečių lygiateisiais socialiniais ir ūkiniais partneriais žemės ūkio draugijose. Tai sąlygojo ne tik luominis atskirumas, bet ir dvarininkų įsitikinimas, jog neišsilavinę valstiečiai neįsijautė pagarbos privačiai nuosavybei, todėl negalėjo prilygti dvarininkams, perimti jų ūkininkavimo būdo ir bendradarbiavimo formų.

Rimanto Miknio (LII) pranešime „Mykolo Rōmerio ir Eugenijaus Romerio dienoraščiai kaip bajorų luomo socialinės politinės padėties transformacijų Pirmojo pasaulinio karo metais tyrimo šaltinis“ pristatė iškilų XX a. pradžios veikėjų dienoraščius kaip svarbų, patikimą ir informatyvų šaltinį tirti bajorų socialinės ir politinės padėties kismą, jų kasdienį gyvenimą ir buitį. Pranešėjas siūlė naudoti šiuos šaltinius pasitelkus istorinės psichologijos metodą. Jo manymu, abiejų dienoraščių autorių ir jų artimųjų reakcija į modernios Lietuvos valstybingumo gimimą, su tuo susijusius žemės nusavinimą, agrarinę reformą, taip pat reakcija į kapitalistinius santykius atspindėjo Lietuvos dvarininkų etikos ir moralės krizę, sukėlusią grėsmę jų kaip išskirtinio luomo egzistencijai.

Olga Mastianica (LII) savo pranešimą „Bajorų „piliētinimas“ per lietuvių tautą XX a. pr. (laikraščio „Litwa“ vizija)“ skyrė Mečislovo Davainio-Silvestraičio 1908–1914 m.

leisto laikraščio „Litwa“ formuotam požiūriui į bajorus. Pranešėja kėlė hipotezę, kad tautiniai demokratai „viltininkai“, kurių ideologines pažiūras reiškė laikraštis „Litwa“, siekė „gražinti“ bajorus į lietuvių tautą, bet siūlė kitą būdą nei Lietuvos demokratų partija. Jie teigė prigimtinį bajorų tautiškumą ir jiems būdingą „lietuvišką dvasią“, todėl lietuvišką tapatybę pasirinkę bajorai turėjo suartėti su valstiečiais, sąmoningai priimti lietuvių kalbą ir kultūrą kaip būsimąjį Lietuvos valstybingumo savastį.

Artūras Svarauskas (LII) pranešime „Lietuvių katalikų politinės emancipacijos trajektorijos XX a. pirmoje pusėje“ analizavo klausimus, susijusius su XX a. pirmos pusės lietuvių katalikų organizacine veikla. Organizacijų, draugijų, sąjungų ir kitų susivienijimų plėtros tendencijas ir katalikiškų organizacijų tinklą pranešėjas susiejo su Lietuvos visuomenės pilietiškumo raida. Jis padarė išvadą, kad 1918 m. Lietuvos Respublikoje lietuviai katalikai buvo labiausiai organizuota visuomenės dalis. Katalikų politiniai, kultūriniai ir dvasiniai lyderiai skatino tikinčiųjų vienijimąsi, aktyvų veikimą draugijose ir siekė, jų žodžiais tariant, „neorganizuotą liaudį“ paversti „organizuota visuomene“.

Vilma Žaltauskaitė (LII) pranešime „Apie Romos katalikų dvasininkų luomą Rusijos imperijoje XIX a. antroje pusėje“, pasitelkusi konkretų sociopolitinį kontekstą analizavo, kaip vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte veikė luomams skirti įstatymai. Pranešėja rėmėsi istoriografiniu teiginiu, kad Rusijos imperijoje visuomenės narių luominis statusas XIX a. antroje pusėje buvo stiprinamas. Jos atliktas Romos katalikų dvasininkų luominės padėties tyrimas parodė, kad vietinė ir centrinė valdžia jų atžvilgiu nevykdė nuoseklios politikos. Nors Romos katalikų dvasininkai formaliai išlaikė luomo požymius, kurie buvo fiksuoti įstatymuose (pvz., jiems taikyta apdovanojimų sistema, atskiri dvasininkų sąrašai, priėmimas į dvasininkų rengimo įstaigas), valdžia akivaizdžiai kišosi į jų padėtį, ribojo naudojimąsi luomui suteiktomis teisėmis. Romos katalikų dvasininkų luomo valdžia neardė, bet jį reglamentavo, pasitelkusi įstatymus ir administracinius nurodymus, tuo pačiu formavo uždara socialinę struktūrą. Taip elgdamasi ji vadovavosi ne socialiniais, bet politiniais ir kultūriniais motyvais. Todėl pranešėja padarė išvadą, kad Romos katalikų dvasininkų luomas vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte buvo labiau politinė nei socialinė sąvoka.

Tamara Bairašauskaitė

Vilniaus kaip modernios Lietuvos centro idėjos
Sekcijos vadovas Vytautas Petronis (Lietuvos istorijos institutas)

Sekcijos tikslu pasirinkta apžvelgti kelis Vilniaus kaip politinio ir kultūrinio modernios Lietuvos centro idėjų raiškos XIX–XX a. aspektus. Tai atskleista šešiuose skaitytuose pranešimuose: Dariaus Staliūno (LII) „Vilnius kaip modernios Lietuvos sostinė XIX a. pab. – XX a. pradžioje: idėja ir jos įgyvendinimo problemos“, Dangiro Mačiulio (LII) „Vilnijos lietuviai Lenkijos valdžioje: kun. P. Bieliausko parapijiečių sapnai apie Vilnių“, Rasos Antanavičiūtės (VDA) „Viešosios Vilniaus erdvės pokariu: sovietinės sostinės konstravimas“, Živilės Mikailienės (LII) „Vilniaus kultūrinės atminties raiška sovietmečiu: tarp lietuviškumo ir sovietiško“, Giedrės Milerytės (VDU) „Vilnius lietuvių ir lenkų išėivijos vaizduotėje 1945–1990 m.“ ir Vlodo Sirutavičiaus (LII) „LKP ir Vilniaus klausimas“.

D. Staliūno pranešime nušviestas Vilniaus kaip būsimos modernios Lietuvos sostinės idėjos evoliucinis kelias lietuvių tautinio judėjimo lyderių vizijose prieš Pirmąją pasaulinį karą, atskleistos tautinės „lietuviškojo Vilniaus“ problemos, siejant jas su tuometine etnine, socialine ir geopolitine krašto situacija, koregavusia tautinio judėjimo lyderių norus su realybe. Visgi laikui bėgant Vilniaus miestas susiformavo kaip lietuvių tautinės ideologijos *sine qua non*, savyje įprasminęs vieną centrinių lietuviškojo geopolitinio identiteto ašių.

D. Mačiulio pranešimas paremtas neseniai pasirodžiusiuose kun. Prano Bieliausko (1883–1957) dienoraščiuose aprašytais sapnais apie Vilnių, užrašytais Pirmojo pasaulinio karo metu ir pirmuoju pokario dešimtmečiu. Pateikdamas ištraukas iš kelių siurrealistinių pasąmonės manifestacijų, pranešėjas pabandė susieti sapnus su tuometinėmis politinėmis realijomis, tarsi suteikiant miestui jungiškujų psichopompo atributų. Tokiu būdu atskleisti stiprūs empatiniai ryšiai, susieję dėl Vilniaus vykusią kovą bei P. Bieliausko ir jo parapijiečių emocinius išgyvenimus.

R. Antanavičiūtės ir Ž. Mikailienės pranešimuose diskutuoti sovietinio Vilniaus architektoniniai ypatumai. Pirmajame pranešime pažvelgta į pokarinės sovietinės valdžios vykdytus miesto rekonstravimo planus, vizualiai parodant skirtumus tarp to, kas norėta padaryti, ir to, kas buvo įgyvendinta. Prelegentė teigė, kad po rekonstrukcijų Vilnius išlaikė daug daugiau senųjų istorinių ir kultūrinių klodų nei kiti sovietiniai miestai. Ž. Mikailienės pranešime daugiau dėmesio skirta simbolinių erdvių pokarinėms transformacijoms, lietuviškumo ir sovietiško atminties formų suformavimui. Bendras sovietinių simbolių kiekis mieste (paminklai SSRS vadams ar žymesniems veikėjams) buvo sąlygiškai subalansuotas Vilniaus viešojoje erdvėje, įprasminant tiek vietinius lietuvių sovietinius veikėjus, tiek ir ideologiškai „neutralias“ kultūros asmenybes.

Vilniaus miesto reikšmės lietuvių etnopolitiniam identitetui svarstytos ir lietuvių pokario emigracijoje. G. Milerytės pranešime pateikti fragmentai iš lietuvių ir lenkų ginčų dėl Vilniaus miesto ir krašto ateities. Aptarti Vinco Rastenio (1905–1982) suformuluoti septyni teoriniai šios ginčytinos teritorijos priklausomumo planai, kartu atskleidžiant jų priimtinumą / nepriimtinumą lietuvių tautinei savimonei ir jų politiniams siekiams.

V. Sirutavičius į Vilniaus temą pažvelgė Lietuvos komunistų partijos kontekste. Tarpukariu miesto politinė ir simbolinė reikšmė kaip marginali tema kartais išskildavo lietuvių komunistų diskusijose. Visgi daugiausia dėmesio baigiamojoje sekcijos diskusijoje sulaukė būtent šiame pranešime pateiktos tautinės geopolitinės erdvės konstrukcijų interpretacijos, atsispindėjusios projektinėse LSSR himno versijose, daugumoje kurių Vilnius minėtas kaip simbolinis rytinės lietuvių etninės sienos taškas.

Vytautas Petronis

Pirmoji Lietuvos Respublika Antrojoje Respublikoje: tarp tęstinumo ir užmaršties
Sekcijos vadovas Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas)

Pastaruju metu visuomenininkai, politikai ir įvairių sričių specialistai dažnai lygina du mūsų naujosios istorijos Nepriklausomybės dvidešimtmečius. Kadangi 1990 m. atkurta Lietuvos valstybė amžiumi jau lenkia Pirmąją Lietuvos Respubliką, tie lyginimai dažniausiai tik epizodiniai, fragmentiški, paprastai nusitveriamas tik vienas ar kitas lokalus reiškinys, neaprėpiant visumos, trūksta sisteminės analizės ir bendresnių vertinimų. Siekiant tokiems sporadiniams lyginimams suteikti mokslinį pagrindą, buvo suformuota sekcija „Pirmoji Lietuvos Respublika Antrojoje Respublikoje: tarp tęstinumo ir užmaršties“. Jos darbą pradėjo bene gabiausias ir produktyviausias Lietuvos istorikas, Vilniaus universiteto sociologas ir filosofas prof. Zenonas Norkus pranešimu „Agrarinės reformos Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose: tarptautinio palyginimo apmatai“.

Pasitelkdamas moderniausius mokslinės analizės metodus profesorius sugretino 1922 m. žemės reformą ir dekoloktyvizaciją. Jis pabrėžė, kad dėl sovietmečiu įvykusios vienkiemių likvidacijos ir demografinių pokyčių dekoloktyvizacija nesugrąžino Lietuvos kaimo ir žemės ūkio į 1940 m., bet sukūrė būklę, labiau primenančią Lietuvos kaimo situaciją iki 1922 m. reformos: gausus mažažemių („trihektarininkų“) sluoksnis, gatvieniai kaimai (buvusios kolūkinės gyvenvietės), fragmentuota „rėžinė“ žemės nuosavybės struktūra (didžioji dalis žemės yra ne ją dirbančiųjų, bet iš tėvų ar senelių paveldėjusių

„mikrolendlordų“ nuosavybė), iš žemės ūkio bendrovių (ŽŪB) išaugę arba naujai besikuriantys latifundiniai ūkiai, primenantys ikireforminius dvarus. Pačių ŽŪB, įsikūrusių kolūkių gamybinuose centruose, pokomunistinė raida esanti analogiška kaip 1922 m. reformos apkarpytų dvarų centrų: dauguma bankrutavo ir buvo išvaržyti, tačiau dalis virto konkurencingomis stambiomis kapitalistinėmis žemės ūkio įmonėmis. Pranešėjo išvada tokia: žemės reforma Pirmojoje Lietuvos Respublikoje (I LR) neturėjo neigiamų ekonominių pasekmių, mat dėl kartu su dvarų parceliacija vykusio kaimų skirstymosi į vienkiemius bendra žemės ūkio gamybos apimtis ir jos produktyvumas tik augo. Tuo tarpu po dekokolektyvizacijos abu rodikliai pirmuoju pokomunistiniu dešimtmečiu smuko. Antruoju – išaugo produktyvumo rodikliai, bet žemės ūkio produkcijos apimtys nepasiekė 1990 m. lygio, kuris buvo pasiektas dėl vėlyvuju sovietmečiu žemės ūkiui sudarytų „ekonominio šiltnamio“ sąlygų (dosnių subsidijų). Pranešimo pabaigoje dar buvo išsakyta paguodžianti nuostata, jog Lietuvai tapus ES nare ir jos žemės ūkiui vėl patekus į „ekonominį šiltnamį“, žemės ūkio veikla nebegali būti vertinama vien ekonominiais masteliais. Vertinant pokomunistinės agrarinės reformos padarinius Lietuvoje pagal Europos Sąjungos gamtosaugos (ekologijos) reikalavimus, jie esantys labai pozityvūs.

Juozas Skirius (Lietuvos edukologijos universitetas), skaitydamas pranešimą „Pirmosios Lietuvos Respublikos diplomatų veiklos patriotinių nuostatų svarba ir aktualumas“, akcentavo profesinį diplomatų pasirengimą, pastangas ginant gyvybiškai svarbius Lietuvos valstybės reikalus. Juk Lietuvos diplomatiniai kadrai, nebaigę specialių diplomatijos mokslų, nenusileido kaimyninėms šalims ir didžiųjų valstybių diplomatams. Diplomato tarnyboje daug lėmė kelių ar keliolikos užsienio kalbų mokėjimas, sugebėjimas lanksčiai ir žaismingai bendrauti, taktas ir bendras kultūrinis išprusimas. Svarbią vietą užėmė jų meilė Tėvynei, savo tautai. Šiomis savybėmis pasižymėjo daugelis Lietuvos diplomatų: istorikas Augustinas Voldemaras, teisininkas ir istorikas Petras Klimas, teisininkas Kazys Bronius Balutis; rašytojai Ignas Šeinius, Jurgis Savickis, Jurgis Baltrušaitis; Kazys Bizauskas, Dovas Zaunius, arkivyskupas Mečislovas Reinys ir kiti. Dauguma jų tiesiogiai dalyvavo atstatant Lietuvos nepriklausomybę ir kuriant tautos valstybingumą. Visi šie procesai diplomatus tiesiog suaugino su Lietuvos valstybe, ir jiems atrodė savaime suprantamas pasiaukojantis darbas savo politinio kūrinio naudai.

Arūnas Vyšniauskas (VU) pranešime „Tarpukario Lietuvos teritorinio vaizdavimo problemos“ teigė, kad tuo laikotarpiu Lietuvoje valstybės rytinės ir pietinės sienos vaizduotos pagal 1920 m. sutartį su Sovietų Rusija, nors didelės dalies teritorijos Lietuvos valdžia nekontroliavo. Pranešimo autoriaus nuomone, nepriklausomos Lietuvos teritoriją 1918–1940 m. laikotarpiu reikėtų rodyti atsižvelgiant į to meto realijas, t. y. kartografiškai rodyti plotą, kurį realiai 1918–1940 m. kontroliavo nepriklausomos Lietuvos valdžia ir kurioje veikė jos įstatymai. Į tokią sampratą pakliūtų ir Klaipėdos krašto teritorija, taip pat Vilnius su teritorijos ruožu palei geležinkelį, atgautu pagal 1939 m. spalio 10 d.

sutartį su Sovietų Sąjunga. Taip *a priori* apsibrėžus, Vilniaus ir Klaipėdos krašto istoriją (bent jau dalinai) būtų galima integruoti į Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. laikotarpio istorijos sintezes, o Suvalkai ir Seinai, Gardinas ir Lyda, Krėva ir Ašmena, Druskininkai ir Švenčionys, nors dėl jų lietuviai kovojo, faktiškai netapo Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. valstybinio gyvenimo dalimi. Dėl to rašant šios valstybės istoriją nėra būtina pasakoti, kas vyko Gardine, Lydoje, Balstogėje ar Belovežo girioje (į ją lietuviai valstybiškai irgi pretendavo 1918–1920 m.).

Dalios Bukelevičiūtės ir Andriaus Grodžio (VU) parengtas pranešimas „Lietuvos užsienio politikos orientacija Pirmojoje ir Antrojoje Respublikose: geopolitinių prioritetų tęstinumas ir kaita“ buvo labai konceptualus. Prelegentai pabrėžė, kad orientaciją į didžiąsias Vakarų valstybes, įsijungimą į šių šalių sukurtas tarptautines politines struktūras galima įvardyti svarbiausiais Pirmosios ir Antrosios LR užsienio politikos prioritetais. Tačiau ir 1918, ir 1990 m. Vakarai neskubėjo pripažinti Lietuvos, suteikti jai politinę bei ekonominę paramą. Kelią pripažinimui ir įsijungimui į Vakarų politinę erdvę lietuviams atvėrė įvykiai Rusijoje: pirmu atveju – baltųjų pralaimėjimas, antru – komunistinio pučo Maskvoje nesėkmė. I LR judėjimą į Vakarus užkirto konfliktas su Lenkija, dėl kurio lietuviai buvo priversti paramos ieškoti Versalio sistemą sugriauti siekusioje Maskvos–Berlyno ašyje. II LR tokių sudėtingų tarptautinę padėtį komplikuojančių problemų neturėjo ir strateginius užsienio politikos tikslus pasiekė: 2004 m. Lietuva tapo NATO ir ES nare. Tais pačiais metais pradėta formuoti vadinamoji Naujoji Lietuvos užsienio politikos koncepcija, kurios ašimi buvo siekis tapti regioninio bendradarbiavimo centru, skleisti Euroatlantines vertybes ir aktyviai remti ES ir NATO plėtros politiką posovietinėje erdvėje. Tačiau greitai buvo atkreiptas dėmesys į akivaizdžią Lietuvos užsibrėžtų ambicingų tikslų ir realių galimybių disproporciją, tad užsienio politikos programa buvo modifikuota, orientuojantis į gilesnę integraciją į ES. Ryškiausius pokyčius, lyginant I ir II LR užsienio politiką, galima išvelgti Lietuvos santykiuose su Lenkija. Draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutarties pasirašymą 1994 m. ir normalių tarpvalstybinių santykių tarp Vilniaus ir Varšuvos palaikymą, žvelgiant į skaudžią tarpukario Lietuvos patirtį bei įtampas nestokojančius 1990–1993 m., laikytinas vienu svarbiausių II LR užsienio politikos laimėjimų.

Sekcijos darbą vainikavo Norberto Černiausko pranešimas „Lietuvos visuomeninės organizacijos Antrojoje Respublikoje: tradicija ar naujovė?“ Autorius apibendrino tyrimą, kurio metu buvo išanalizuota per 150 visuomeninių organizacijų. Tyrimas atskleidė, kad tik 1/10 šiandieninių Lietuvos organizacijų tiesiogiai idėjiškai ir teisiškai seka savo tarpukario pirmtakėmis. Tokiai pat daliai pirmtakės yra tik istorinis fonas, reikalingas organizacijos solidumui užtikrinti. Dauguma aptartų organizacijų savo ištakomis siekia 1990 m., tačiau tėra sovietiniai *produktai*, laiku atsisakę tokios *tėvystės* paslaugų. Pranešime teigta, kad prieškarines visuomenines tradicijas puoselėjančių organizacijų veikla esanti kryptingesnė, labiau organizuota; jose puoselėjamos tradicinės (nacionalinės, religinės, šeimos) vertybės.

Sekcijos darbą apibendrinęs Zenonas Butkus (VU) turėjo pripažinti, kad Pirmosios Respublikos žmonės veiksmingiau ir produktyviau išnaudojo susidariusias sąlygas valstybingumui kurti ir jį puoselėti nei šių dienų piliečiai. Kartu jis išreiškė viltį, jog dabarties laimėjimai, mūsų veiklos prasmingumas labiau išryškės vėlesnėms kartoms.

Zenonas Butkus

Laisvės kovų istorija: mokslinių tyrimų ir politikos kryžkelėje
Sekcijos vadovas Jonas Vaičėnionis (Vytauto Didžiojo universitetas)

2013 m. rugsėjo mėnesį Šiauliuose vykusiame trečiajame Lietuvos istorikų suvažiavime karo istorikai ir jiems prijaučiantys tradiciškai susibūrė į atskirą sekciją. Bendra istorikų suvažiavimo tema „Nuo politinės istorijos prie istorijos politikos“ suponavo ir sekcijos temos formulavimą, dėmesį sutelkiant į laisvės kovų istorijos problematiką. Tad sekcijos dalyviai analizavo laisvės kovų mokslinius tyrimus ir politikos santykius. Pranešimuose ir diskusijose ieškota atsakymų į klausimus, kiek šiandien reikalingi laisvės kovų istoriniai tyrimai (įskaitant XVIII–XIX a. sukilimus, Nepriklausomybės kovas, pokario pasipriešinimo laikotarpį ir pan.) ir kiek tokie tyrimai pasitelkiami kaip politinis įrankis? Apie tai kalbėti skatino ir tai, kad po penkerių metų Lietuva minės garbingą valstybingumo atkūrimo 100 metų jubiliejų, kuris bus tiesiogiai siejamas su Nepriklausomybės kovomis. Šiuo laisvės kovų diskursu siekta atskleisti laisvės kovų specifiką, jų santykį ir poveikį nacionalinei laisvės kovai. Šiame kontekste laisvės kovų istorijos diskursas sietinas ne tik su tų kovų istorija, bet ir su istorija kaip kova už laisvę.

Sekcijoje pranešimus skaitė ir mintimis apie istorijos bei politikos santykius dalijosi karo istorikai, atstovaujantys visoms pagrindinėms Lietuvoje veikiančioms ir karo istorijos tyrimus puoselėjančioms institucijoms: prof. dr. Valdas Rakutis su pranešimu „Naujųjų amžių karo istorijos tyrimų reikšmė valstybės vidaus ir užsienio politikai“ atstovavo Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijai; doc. dr. Simonas Strelcovas, kalbėdamas apie Lietuvos partizanų kovas kaip regioninio tapatumo išraišką reprezentavo Šiaulių universitetą; Klaipėdos universiteto atstovas, doktorantas Vytautas Jokubauskas pristatė pranešimą „Tarpukario Lietuvos šauliai-partizanai valstybės gynybos sistemoje: istoriniai tyrimai ir jų perspektyvos“; dr. Aušra Jurevičiūtė, atstovaudama Vytauto Didžiojo karo muziejui, pristatė tarpukario politikų požiūrį į Lietuvos kariuomenės savanorius. Lietuviško istorijos ir politikos santykių lauko svarstymams regioninį kontekstą

suteikė sekcijos darbe dalyvavęs Mikalojaus Koperniko universiteto Torunėje atstovas, profesorius, Vytauto Didžiojo universiteto garbės daktaras, Lietuvos Respublikos kariuomenės tyrinėtojas Waldemaras Rezmeris, pristatęs pranešimą „Karo istorija Lenkijos politikoje – praeitis ir dabartis“. Profesorius, pradėdamas sekcijos darbą, atskleidė didžiulę takoskyrą tarp istorijos ir politikos, esančią kaimyninėje Lenkijoje. Jis pastebėjo, kad Lenkijoje karo istorijos žinios menkėja. Tokiu būdu randasi prielaidos istorijos klastojimo galimybėms. Taip pat buvo akcentuotas visuomenės pokytis, kai didžiulę įtaką žmonių švietimui ir savišvietai turi medijos, o tai verčia istorikų bendruomenę ieškoti naujų ne tik šios konkrečios mokslo ir studijų šakos sklaidos priemonių. Profesorius konstatavo, kad per pastaruosius du dešimtmečius transformuojant įvairias karo istorija užsiimančias institucijas nebeliko sąveikos tarp Lenkijoje vykdomų tyrimų ir valstybės politikos. Taip pat buvo pažymėtos problemos, kurios leidžia kaimyninėse didžiosiose valstybėse (Vokietijoje, Rusijoje) palapsniui koreguoti istorinius pasakojimus, o pastarieji ilgainiui daro poveikį tų šalių piliečių sąmonei ir atitinkamai yra naudingi šių valstybių politiniams interesams. Kituose pranešimuose ir aptariant įvairius klausimus panaši situacija konstatuota ir Lietuvoje. Čia taip pat nėra tinkamos ir adekvačios jungties tarp istorijos ir politikos. Pastebėta ir didžiulė kaimyninių šalių (išskirtinai Rusijos) įtaka su istorijos pagalba veikti visuomeninius ir politinius Lietuvos valstybės procesus. Apžvelgęs XVI–XIX a. buvusias edukacines schemas, profesorius V. Rakutis išryškino šiandieninio gyvenimo jungtis tarp karo istorijos ir politikos, kurios turėtų būti vystomos. Tai – valstybės užsienio politikos iššūkiai, vidaus politikos problemos, informacinių karų erdvė ir visuomenės poreikių tenkinimas. Siekiant realizuoti šias jungtis, valstybėje turi būti sukurti ne fiktyvūs, o veikiantys istorikų bendruomenės ir valstybės politiką vykdančių institucijų bendradarbiavimo mechanizmai, kurie turėtų tapti sudėtine švietimo sistemos valdymo dalimi. S. Strelcovas ir V. Jokubauskas, pranešimuose aptardami XX a. pirmos pusės Lietuvos partizaninės kovos patirtis, iškėlė problemą, kad visuomenėje trūksta diskusijos ir švietimo apie gebėjimus, kaip silpnam kovoti prieš stiprų. O tai vienas esminių Lietuvos kaip mažos valstybės egzistencijos klausimų, turint didelį kaimyną, su kuriuo daugiau ar mažiau intensyvios kovos tęsiasi jau daugiau nei 500 metų.

Apibendrinant sekcijos darbą buvo konstatuota, kad ne tik tarp karo istorikų, bet apskritai tarp istorikų bendruomenės ir valstybės politiką įgyvendinančių institucijų yra susiformavusi didžiulė takoskyra. Tai matydami ir suvokdami istorijos reikšmę valstybės politiniame bei visuomeniniame gyvenime, karo istorikai ar kariuomenės istorijos problemas tyrinėjantys istorikai yra atviri bendradarbiavimui ir yra pasirengę padėti valstybei dirbti.

Sekcijos organizatorių vardu galima tik pasidžiaugti, kad pranešimai ir diskusija su-
laukė išskirtinio ir gausaus klausytojų būrio.

Jonas Vaičėnonis

„Kultūros statyba“ sovietų Lietuvoje: tikslai, veiksmai, rezultatai, tyrimai
*Sekcijos vadovas Arūnas Streikus (Lietuvių katalikų mokslo akademija,
Vilniaus universitetas)*

Galbūt daugiau intuityviai atsiliepdami į bendrą istoriografijos posūkį kultūros istorijos link, LSSR istorijos tyrinėtojai per paskutinį dešimtmetį daugiausia nuveikė būtent gilindamiesi ir aiškindamiesi kultūros gyvenimą ir fenomenus. Galima sakyti, kad sovietmečio kultūros tyrimai subrandino nemažai stiprių jaunos kartos istorikų. Galima netgi kalbėti apie savitą sovietologijos kryptį Lietuvoje, tačiau vertinant šių tyrinėjimų būklę, verta apmąstyti kai kuriuos pamatinius dalykus. Pirmiausia tai – kultūros samprata, kuri objekto požiūriu yra perdėm institucinė (šakinė) ir perdėm elitaristinė (orientuota į literatūrą, dailę, muziką, teatrą), o prieigų požiūriu dažnai pasižymi izoliacija, sovietų Lietuvą „išimant“ iš SSRS visumos, bei neoromantizmu, sureikšminant kūrėją ir ugdomąjį kūrinių poveikį. Tačiau kultūra – ne tik kūryba, bet ir tradicija, komunikacija, interpretacija; šalia elitinių menų būta ir kietųjų; kultūros gyvenimas buvo organizuojamas ir planuojamas iš viršaus ir centro; procesai buvo suvokiami net ne tik kaip gamyba, bet ir kaip statyba.

Sekcijoje pamėginta įdėmiau atsigręžti į „kietąją“, nuo medžiagos, technikos, organizacijos ir paveldo pastebimiau priklausomą kultūros plotmę, aptariant ir sovietinės kultūros politikos („statybos“) tikslus bei jų autentiškų kultūros formų paieškos ar perėmimo galimybes ir anuomet sukurtos / susikūrusios kultūros šiandienio skaitymo sunkumus ir perspektyvas. Įvadiniame pranešime sekcijos vadovas Arūnas Streikus mėgino nubrėžti interpretacinės schemas, kuri galėtų padėti adekvačiau perskaityti bendrus sovietų kultūros politikos tikslus, jos etapus ir rezultatus, gaires. Akcentuota, jog esminis kultūrinio gyvenimo sovietizavimo lūžis Lietuvoje įvyko maždaug septintojo dešimtmečio viduryje, kai reflektuojant dalinę stalininio kultūros politikos modelio eksporto į Antrojo pasaulinio karo metais aneksuotas šalis nesėkmę, buvo pereita prie kur kas subtilesnių kultūros „statybos“ būdų. Suvokdama, kad sovietinis prasmų kodas gali čia įleisti gilesnes šaknis tik tokiu atveju, jeigu jį įskiepyti turėjusi meninė kūryba bus ne tik įvilкта į tautinę formą, bet ir pateiks atitinkamus atsakymus į tautinei kultūrai rūpimus klausimus, kalbės jai suprantama kalba, kultūros srityje Maskva joms buvo pasirengusi suteikti gerokai platesnę eksperimentavimo laisvę. Pranešime pabrėžta ir tai, kad svarbi sėkmingesnio kultūros sovietizavimo prielaida buvo septintajame dešimtmetyje Lietuvoje įvykdyta galutinė Lietuvos kaimo transformacija, kurią galima vadinti tikrosiomis kolektyvizacijos pabaigtuvėmis.

Iki šiol mažai reflektuotas dabartinės valstybinės lietuvių kalbos politikos sąsajas su sovietmečio lingvistikos teorija, praktika bei nenumatytomis jų pasekmėmis savo pranešime atskleidė Nerijus Šepetys, pristatęs kai kuriuos tyrimų projekto „Lietuvių kalba:

idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai“ rezultatus. Savo svarstymus prelegentas apibendrina tokiu teiginiu: „Ne Jonas Jablonskis ar prieškarinio Lietuvos kalbos gryninimo ir turtinimo patirtys, ne išėivių tautiškuo puoselėjimo kultūra, ne kalbos sistemos teorijos ar kokia sociolingvistika, o paprasta kalbininkų (praktikų) nostalgija „Kaip mes anuomet gynėme ir puoselėjome lietuvių kalbą“, sumišusi su anais laikais labiau iš išorės patirtu, o dabar ir praktiškai perimtu administraciniu komandiniu mąstymu grindžia tą instituciškai galiojančią miglotą sampratą (paprastų žmonių dažnai supaprastintai vadinamą „pupkizmu“), kad kalba rūpintis ir jos norm(atyv)inius klausimus tvarkyti turi valstybės įgalioti ir mokslo žiniomis ginkluoti specialistai – kalbininkai.“

Marija Drėmaitė savo pranešime „Sovietinė architektūra tarp komunizmo statybos ir modernistinio meno“ kalbėjo apie kultūros istorikų aplinkoje susidomėjimo apogėjų pasiekusį sovietinį modernizmą. Pranešime taip pat aptarti du pastaruoju metu akademinėje aplinkoje aktualizuojami klausimai: nacionalinė specifika sovietinio modernizmo kontekste ir disidentiškumas sovietinėje architektūroje. Dažnai pastaruoju metu keliamą klausimą, kuo SSSR kontekste išsiskyrė ir buvo ypatingas lietuviškas modernizmas, M. Drėmaitė komentavo ne kaip lietuvišką, bet kaip *Pribaltikos* modernizmą su visais regionui būdingais bruožais – vėlyvu pokario socrealizmu su „importuotais“ architektais, ankstyviausiu Sovietų Sąjungoje perėjimu prie elegantiško modernizmo, kurį inspiravo suomiškas regionalizmas, lyderyste projektuojant gyvenamuosius mikrorajonus ir anksčiau postmodernizmo apraiškomis. Anksti susikurta „sovietinių vakarų“ etiketė leido trijų respublikų kūrėjams dirbti kūrybiškiau.

„Kietojų“ meno definiciją turbūt geriausiai atitinka kinematografija. Jos raidos sovietų Lietuvoje trajektorijos interpretavimo galimybes savo pranešime aptarė Lina Kaminskaitė-Jančiorienė pranešime „Kinas sovietų Lietuvoje: sistemos raida ir funkcijų kaita (1944–1970)“. Jos tyrimai išsamią sovietinio kino modelio recepciją Lietuvoje irgi lokalizuoja septintojo dešimtmečio pabaigoje, kai jau efektyviai veikė visi sovietinės kino industrijos dėmenys: rodymas, platinimas, gamyba / kūryba ir jų kontrolė. Nepaneigia šie tyrimai ir teiginio, jog net ir disponuodami gana didele formos laisve, sovietų Lietuvos kino kūrėjai liko ideologinio užsakymo vykdytojai. Šeštojo dešimtmečio viduryje pagaliau supratusi kino, kaip ideologiškai itin paveikios meno šakos, galimybes, vietos valdžia buvo ypač suinteresuota kuo greičiau išugdyti talentingų lietuvių kino režisierių komandą. Kad pašaukimas ir talentas šiuo atveju buvo vertinami labiau už politinį patikimumą, leidžia teigti ta aplinkybė, kad dauguma jų buvo kilę iš „svetimos socialinės aplinkos“ šeimų – buvo nepriklausomos Lietuvos karininkų, diplomatų, menininkų vaikai.

Skirtingas prieigas prie fotografijos kaip sovietinės tikrovės skaitymo šaltinio sekcijoje pademonstravo Margarita Matulytė ir Agnė Narušytė. Pirmoji mėgino sugrupuoti sovietmečio fototekstus pagal jų intencijos intensyvumo ir teksto atvirumo santykį. Tokie koordinacinių sistemoje pavyko išskleisti intriguojančią fototekstų kūrėjų strategijų /

intencijų paletę nuo kryptingai propagandinės fotožurnalistikos iki privataus mėgėjiško intereso, pastarosios grupės fotografijose surandant daugiausia nesurežisuotos sovietinės tikrovės atšvaitų. A. Narušytė savo pranešime pristatė 2012 m. įgyvendintą dailininko Dainiaus Liškevičiaus projektą „Muziejus“, kuris, jos manymu, gerai atskleidžia retrospektyvaus meninio tyrimo kaip tikrovės skaitymo metodo galimybes. Suvažiavime šis pranešimas iš dalies nuskambėjo kaip iššūkis sovietmečio tyrinėtojams, liudijantis, kad meninė interpretacija gali sėkmingai konkuruoti su įprastu istoriniu naratyvu, mėginant suvokti laikotarpio atmosferą.

Arūnas Streikus

Okupacijų istorija kaip praktinės politikos įrankis
Sekcijos vadovas Arūnas Gumuliauskas (Šiaulių universitetas)

Sekcijoje gausiai susirinkusiems suvažiavimo dalyviams ir svečiams perskaityti pranešimai, skirti XX a. Lietuvos istorijai. Juose analizuotos ne tik profesionaliems istorikams, bet ir plačiajai visuomenei rūpimos problemos: XX a. Lietuvos okupacijų naratyvo atspindžiai praktinėje politikoje, istorijos terminų (sovietinė okupacija, sovietmetis ir kt.) vartojimas, sovietinio totalitarizmo periodizacija, sovietizacijos samprata bei chronologinės ribos.

Arvydas Anušauskas pranešime „Lietuvos okupacijų istorijos naratyvas praktinėje politikoje“ didžiausią dėmesį skyrė kaimyninių šalių istorijos politikos tendencijoms. Jis ypač akcentavo Rusijos istoriografijos sugrįžimo prie imperinių tradicijų problemą. Šios šalies istorikai jau kurį laiką bando revizuoti ir XX a. Lietuvos istorijos įvykius. Faktiškai, anot pranešėjo, Rusijoje vyksta organizuotas sugrįžimas prie sovietinės istoriografijos. Tokia „istorinė medžiaga“ po to naudojama ne tik propagandiniame darbe, bet ir praktinėje politikoje.

Antanas Kulakauskas perskaitė pranešimą „Lietuvos XX a. istorija pasaulio geopolitinės ir geocivilizacinės raidos perspektyvoje“. Pirmiausia prelegentas akcentavo svarbią Lietuvos geopolitinę padėtį – jos buvimą geocivilizacinėje kryžkelėje. Būtent dėl to kartais atrodo, kad Lietuvos valstybingumas moderniaisiais laikais tampa savotiška anomalija, kai jis atkovojamas arba prarandamas, iškilus globalioms politinėms krizėms. Taip atsitiko 1918, 1940 bei 1990 m.

Vygantas Vareikis savo pranešime „Niekada nesibaigianti Antrojo pasaulinio karo istorija“ pabandė atsakyti į klausimą, kodėl Antrojo pasaulinio karo istorija tebėra aktuali

ne tik istorikams, bet ir politikams. Jis pabrėžė, kad Rusijoje dėl istorijos politikos ši tematika tapo rusų tautą konsoliduojančiu faktoriumi, be kurio šiai šaliai išskiltų „išsivaikščiojimo“ grėsmė. Kita vertus, prelegento nuomone, Antrojo pasaulinio karo korta gana aktyviai naudojasi ir kitų valstybių politikai.

Arūnas Gumuliauskas pranešime „Sovietizacijos ir sovietinio totalitarizmo santykio problema lietuvių istoriografijoje“ didžiausią dėmesį skyrė terminų „sovietinis totalitarizmas“ bei „sovietizacija“ sampratai bei vartosenai istoriografijoje. Dar 2005 m. pirmojo Lietuvos istorikų suvažiavimo metu kilo gana aštrūs ginčai dėl sąvokų „sovietų“, „sovietinis“ ir „tarybų“, „tarybinis“ vartojimo. 2009 m. antrajame Lietuvos istorikų suvažiavime vėl diskutuota dėl sovietinio totalitarizmo chronologinių ribų Lietuvoje. Mūsų istoriografijoje, anot prelegento, egzistuoja keistų dalykų, kai leidinio pavadinime figūruoja terminas „tarybų“, o tekste kalbama apie sovietizaciją. Kita vertus, ir toliau sėkmingai akademinuose žurnaluose, net monografijose vartojama sąvoka „tarybų“. Girdi, tai autentiškas šalies, respublikos ar institucijos pavadinimas.

Toliau A. Gumuliauskas pateikė savo sovietizacijos apibrėžimą: sovietizacija – sovietinės sistemos normų prievartinio įdiegimo ir išplėtojimo visose visuomenės gyvenimo sferose SSRS bei nuo jos priklausomose šalyse politika. Jis aiškino, kad sovietizacija pirmiausia prasidėjo Sovietų Rusijoje, kai bolševikai po 1917 m. Spalio perversmo pradėjo šalyje pertvarkyti visas visuomenės gyvenimo sritis. Sovietizacija Sovietų Sąjungoje pagrindus įgijo 1936 m., kai buvo baigti ekonominiai ir valstybės valdymo pertvarkymai. Kita vertus, sovietizacija kaip procesas vyko ir toliau. Antai nuo 1953 iki 1964 m., chruščioviniu laikotarpiu, taip pat vyko sovietizacija. Tik ji įgijo kitokias formas. Istoriografijoje šis laikotarpis vadinamas atšilimu, nes stalininis režimas buvo sušvelnintas Sovietų Sąjungos vidaus politikoje. Tačiau užsienio politikoje buvo jaučiamas stalininės politikos tęstinumas. Kitokias formas sovietizacija įgijo jau stagnacijos laikotarpiu 1964–1984 m., dar vadinamu brežneviniu laikotarpiu. Apie sovietinio totalitarizmo pabaigą galima kalbėti 1985 m. (po to prasideda osmanizacija), kai Michailas Gorbačiovas pradėjo pertvarkos politiką. Sovietizacija tęsėsi ir M. Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiu iki 1991 m., kai baigėsi komunistų partijos monopolis Sovietų Sąjungoje, o ir pati Sovietų Sąjunga žlugo. Tuo tarpu totalitarizmo laikotarpis Lietuvoje, anot prelegento, tęsėsi 1940–1941, 1944–1985 m., sovietizacija – 1940–1941, 1944–1989 m.

Arūnas Gumuliauskas

„Dainuojanti nomenklatūra“ ir 1988–1992 m. ref(v)oliucija: ištakas ir pasekmės
Sekcijos vadovas Vilius Ivanauskas (Lietuvos istorijos institutas)

Istorikų suvažiavime buvo surengta sesija apie 1988–1992 m. vykusius pokyčius, nomenklatūros ir kito elito vaidmenį juose bei vėlesnes pasekmes Lietuvos socialiniam politiniam gyvenimui. Sekcijos koncepcija apėmė keletą pagrindinių minčių. Dainuojančios revoliucijos Baltijos šalyse atliko reikšmingą vaidmenį, nulemdamos sovietinės sistemos žlugimą. Skirtingai nuo kitų Baltijos šalių, kuriose pokyčiai irgi prasidėjo nuo masių mobilizacijos, Lietuvoje revoliucija tapo refoliucija (vartojant Timoty Gartono Asho sukurtą sąvoką), kurioje nebuvo teisinės desovietizacijos ir kaita vyko institucinių reformų, o ne šluojančių pokyčių keliu. Demokratinė politinė sistema buvo kuriama kaip numanomas paktas tarp antisovietinio kontraelito ir vietinės nomenklatūros, taip sukuriant galimybes buvusiems komunistams sugrįžti į valdžią. Ne vien Lietuvoje, bet ir dalyje kitų Centrinės ir Rytų Europos šalių sutinkama „nebaigta revoliucija“ leidžia kalbėti apie tokios situacijos ištakas ir pasekmes. Apimant paskutiniuosius 20 sovietmečio metų ir pastaruosius 20 metų, sesijoje buvo kalbama apie tinklų veikimo, titulinės nomenklatūros ir kultūros elitų transformacijas bei „refoliucijos“ pasekmes dabarties istorijos politikos, sovietų paveldo vertinimo, kolektyvinės atminties vadybos, pasitikėjimo valdžios institucijomis kontekstuose. Sesijoje pranešimus skaitė ir diskutavo prof. Zenonas Norkus, dr. Česlovas Laurinavičius, dr. Vilius Ivanauskas, prof. Irmina Matonytė, doc. dr. Vladas Sirutavičius, dr. Saulius Grybkauskas.

Zenono Norkaus pranešimo „Lietuviškos 1988–1992 m. refoliucijos politinių pasekmių tarptautinis palyginimas“ tikslas buvo išryškinti ir paaiškinti svarbiausius Lietuvos politinės raidos ypatumus antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje, lyginant ją su kitų Baltijos šalių bei savo politinių sistemų sandara panašiausių į Lietuvą Vidurio Europos šalių (Lenkijos ir Vengrijos) politine raida. Lietuvą su jomis sieja tautinis komunizmas bei perėjimo į demokratiją būdas, tranzitologijoje vadinamas „refoliucija“, turintis ir reformos (demokratizacijos iš viršaus kontroliuojant senajam elitui), ir revoliucijos (demokratizacijos iš apačios, opoziciniam kontrolitui pakeičiant senąjį elitą) bruožų. Refoliucijos komunistinėse šalyse esmė – eksplicitiškas („apskritojo stalo“ susitarimas) arba implicitiškas ekskomunistinio elito ir antikomunistinės opozicijos kontrolito kompromisas (paktas). Jis užtikrino šių šalių politinį stabilumą pirmąjį pokomunistinį dešimtmetį. Svarbiausias visų šių šalių politinės raidos bruožas antrajame pokomunistiniame dešimtmetyje buvo populistinių politinių jėgų iškilimas.

Česlovas Laurinavičius perskaitė pranešimą „Reakcija į *refoliucijos* sąvoką“, kuriame polemizavo su T. G. Asho teiginiais, suformuluotais remiantis Vokietijos susivienijimo patirtimis, kurių daugelis visiškai skirtingos nuo Lietuvoje besiklosčiusios situacijos.

Be to, pranešėjo nuomone, Lietuva – pernelyg maža ekonominė bei intelektinė bendrija (jeigu, žinoma, tokia bendrija siekiama būti), kad galima būtų atsainiai kalbėti apie „šluojančias“ revoliucijas joje. Kita vertus, modernios Lietuvos genezės, formavimosi bei raidos istorija liudija, kad joje nebuvo ir nėra kokio nors vieno „teisensio“ socialinio sluoksnio, ir nėra kokios nors vienos politinės jėgos, kuri būtų vienareikšmiškai „teisi“ kitų jėgų atžvilgiu. Šiandieninė Lietuva – tai visų Lietuvoje egzistuojančių politinių jėgų labai sunkaus, dažnai anaipol ne herojiško, pilno klaidų ir net nusikaltimų, bet istoriškai progresyvaus ir bendro darbo rezultatas. Pagaliau XX a. istorija liudija, kad reikšmingiausi pasiekimai buvo kaip tik tais atvejais, kai pagrindinės Lietuvos politinės jėgos susivienydavo. Taip buvo 1918 m. vasario 16 d., kai pavyko priimti fundamentalios reikšmės Lietuvos Konstitucinį aktą, taip buvo 1920 m. vasarą, kai Lietuvos formavimasis jau buvo priartėjęs prie Vasario 16-osios aktu nubrėžtų ribų, ir pagaliau taip įvyko 1988–1991 m. revoliucijos metu, kai tik susivienijus visoms politinėms jėgoms – kad ir tragiškai sunkiai – pavyko iškovoti Vasario 16 d. Aktu nustatytai Lietuvos valstybei realią egzistenciją.

Saulius Grybkauskas pranešime „Sovietinės lietuviškosios nomenklatūros partikuliarizmas – refoliucijos sąlyga?“ į sovietinės nomenklatūros partikuliarizmą, kurio aukščiausia išraiška buvo LKP XX suvažiavimas, atskyręs LKP nuo sovietų komunistų partijos, žvelgė ne kaip į staigų politinį apsisprendimą, o ilgalaikį procesą, prasidėjusį bent jau šeštojo dešimtmečio viduryje. Partikuliarizmą pranešėjas suprato kaip distancijavimą centro atžvilgiu, kurio motyvai galėjo būti tiek klienteliniai–klaniniai, tiek ir korporatyviniai, išreiškiantys tuometinės respublikos interesus. Būtent partikuliaristinė raida leido lietuviškai nomenklatūrai įsijungti į tautinio atgimimo sąjūdį, surandant tam motyvų ir argumentų, bei dalyvavimo atgimime istoriją.

Atskleisdamas partikuliarizmą S. Grybkauskas akcentavo vieną svarbiausių XX a. problemų – nacionalizmą, ir du kontraktus šiai problemai spręsti: pirmasis – tarp valdžios (sovietinio režimo) bei visuomenės, ir antrasis – tarp Kremliaus ir lokalsios, t. y. lietuviškos nomenklatūros. Jis siekė atskleisti, kaip jie yra susiję: kodėl aukštas antisovietinio nacionalizmo pasireiškimo lygis respublikoje lėmė ne vien išlikimo iššūkius nomenklatūrai, bet ir leido distancijuoti centro atžvilgiu.

Vilius Ivanauskas pranešime „(Ne)baigta sovietinė transformacija tarp Lietuvos kultūrininkų: tęstinumas, kaltė ir atsinaujinimas“ pastebėjo, jog istorijos politika yra tas laukas, kuriame labai supinamas analitinis ir praktinis sąvokų taikymas, todėl tokios sąvokos kaip *tautinis / etnis tapatumas*, *antisistemiskumas*, *totalitarizmas* ar pan. tampa gana neaiškios, nesuprantama, kas turima omenyje: dekonstruojamas veikimo, kolektyvo mobilizavimo ar mobilizavimosi būdas ar iškeliama kokia nors konkreti vertybinė pozicija. Istoriko moksliniuose tekstuose analizuojama veikimo būdo prieiga viešojoje erdvėje gali būti „užskaitoma“ kaip pasirinkta vertybinė pozicija, ir, atvirksčiai, viešajame diskurse pozicijuojama „kovos prieš sovietinę sistemą“ ar „tautiškumo raiška sovietmečiu ar atgimimo

metais“ moksliniu diskursu gali būti priimamas kaip analitinis teiginys. Laikyčiau istorijos analizę ir istorijos politiką gana atskiromis sferomis, kuriose analizės kryptis, priemonės bei efektyvumo kriterijai yra skirtingi. Istorizmu paremtą analizę tapatinčiau su analitine prieiga, istorijos politiką – praktine. Šias sritis atskyrus, lengviau aptarti sąvokų paskirtis ir tikslingumą. Totalitarizmo sąvoka yra neefektyvi, norint pažinti dinamiką postalininiu laikotarpiu, t. y. kai ne vien politikos „viršūnėlė“ nulemia pokyčius (kas priklausytų turint visišką politinę kontrolę), o įtraukiami grupių interesų, tinklų ar kitų veikėjų manevravimai, keičiantys sovietinį landšaftą, „totalitarizmas“ dauguma atvejų praranda analitinį pobūdį.

Irminos Matonytės pranešimo „Elito požiūriai į politinę kolektyvinės atminties vadybą. Lietuva 20 metų po Nepriklausomybės paskelbimo“ pagrindinė tezė – politinės kolektyvinės atminties vadybos reikšmė Lietuvoje dabar (praėjus dvidešimčiai metų po Nepriklausomybės paskelbimo) yra pagrįsta ne tiek „Dainuojančiosios revoliucijos“ istoriniu (struktūriniu) partikuliarizmu, kiek siejasi su ne tik pokomunistiniam regionui, bet ir visai postmoderniajai politikai būdingu sisteminiu reiškiniu, išplečiančiu politinių (etnių) svarstymų ribas. Kitaip tariant, tarp struktūrinės situacijos lūžiniais 1989–1991 m. ir atminties politikos intensyvumo nėra tiesioginio priežasties–pasekmės ryšio. Kolektyvinės atminties politinę vadybą apsprendžia tuo metu esantys teminiai, su praeitimi susiję galios lauko elementai ir politinės komunikacijos (viešųjų ryšių) ekspertų pasiūlytos žinutės. Praeities kultūrinės traumos pateikia etiškai vienijančių naratyvų, kurie gali konsoliduoti politines bendruomenes. Tokių naratyvų ir juos įtvirtinančių institucinių sąrangų peržiūrėjimas, atnaujinimas ir pan. vyksta elito lygmeniu. Politikos lyderiai yra svarbūs (re)konstruojant tokius etiškai reikšmingus dalykus: iš tiesų, jie yra politiniai lyderiai iš dalies būtent dėl savo vaidmens artikuluojant tokius etiškai reikšmingus atsakymus.

Vilius Ivanauskas

Didžiojo naratyvo saulėlydis – istorijų (re)konstravimas XXI a.

Lietuvos humanitarikoje

Sekcijos vadovas Aurimas Švedas (Vilniaus universitetas)

XXI a. įvairiuose Lietuvos akademiniuose „cechuose“ praeities reiškinius ir procesus tyrinėjantys mokslininkai ėmė sėkmingai kurti istorijos (re)konstrukcijas, kurios praturtino egzistuojantį žinijos lauką kokybiškai naujais mažaisiais pasakojimais apie įvairius lietuvių visuomenės gyvenimo istorijoje aspektus. Reaguojant į pastaruosius pokyčius,

esmingai keičiančius šiuolaikinės lietuvių istoriografijos ir humanitarikos formas, trečiajame Lietuvos istorikų suvažiavime buvo inicijuota sekcija, kurioje pranešimus skaitę mokslininkai aptarė įvairias sėkmingas praeities vaizdinių (re)konstravimo strategijas; kalbėjo apie įvairius istorijos pasakojimo būdus, atveriančius galimybes naujiems praeities apmąstymams bei patyrimams; dalijosi mintimis apie istoriko savivokos ir savijautos kaitą didžiųjų naratyvų saulėlydžio situacijoje.

Sekcijos darbą pradėjo Rita Trimonienė (ŠU) pranešimu „Politinė istorija mikroistorijos naratyve“, kuriame pateikė plačią Vakarų istoriografijos panoramą, tuo pat metu parodydama, kodėl ir kaip kai kurie praeities tyrinėtojai savo dėmesį sutelkia į socialinius mikropasaulius. Kokių būdu metodologija, padedanti rekonstruoti „apačių“ ir „mažojo žmogaus“ gyvenimą, gali išplėsti politinės istorijos tyrimų lauką? – atsakymo į pastarąjį klausimą paieškos tapo svarbiausia R. Trimonienės pranešimo tema. Šiame kontekste buvo pristatytos Jacqueso Revelo, Giovanio Levi, Davido Warreno Sabeano idėjos bei jų raiška konkrečių tyrimų forma. Taip pat aptarti lietuvių istoriografijoje egzistuojantys negausūs bandymai taikyti mikroistorinę prieigą – Aivo Ragausko, Deimanto Karvelio, Vaidos Kamuntavičienės ir Laimos Šinkūnaitės tyrimuose. Konkrečių istoriografijos reiškinių analizė buvo susieta su dar vienu itin svarbiu klausimu: šaltinių bazės, kuria disponuoja Lietuvos istorikai, norintys taikyti mikroistorijos metodą, kokybinėmis charakteristikomis.

„Mikro- ir makronaratyvai – tai dvi politinės istorijos versijos, kurių nereikėtų priešpriešinti. Jos gali sėkmingai papildyti viena kitą,“ – pranešimo metu išsakytas mintis apibendrinančio R. Trimonienė, tuo pat metu konstatuodama, jog lietuvių istoriografija dar tik žengia pirmuosius žingsnius socialinių mikropasaulių tyrimo sferoje, todėl visuomenės „apačios“ ir „mažieji žmonės“ tebetyli, laukdami galimybių papasakoti savąsias istorijos versijas.

Pranešime „Galia ligai ir liga galiai: psichiatrinė ligoninė stalinizmo metais“ Tomas Vaiseta (VU) tęsė svarstymus apie istorinių tyrimų, žvelgiant į svarbius praeities reiškinius per „mikrooptiką“, galimybes. Šiuo atveju santykio tarp didžiojo ir mažojo istorinių pasakojimų problematika buvo atskleista pasitelkus Vilniaus psichiatrinės ligoninės istoriją stalinizmo metais. Pranešėjas savo naudojamą tyrimo metodą, kai judama nuo didžiojo prie mažojo pasakojimo, o vėliau grįžtama prie bendrųjų vaizdinių apmąstymo ir koregavimo, apibūdino pasitelkdamas „bumerango“ metaforą. Analizuodamas Vilniaus psichiatrinės ligoninės istoriją T. Vaiseta pademonstravo, kaip šis tyrimo objektas leidžia sukurti daugiaperspektyvinį žvilgsnį į praeitį, analizuojant 3 *galios ligai* formas: 1) ligoninė kaip sovietinės sveikatos apsaugos sistemos elementas ir kartu – pavyzdinis naujos universalios tvarkos veikimo modelis; 2) ligoninė kaip „naujo tipo“ vadovų (ir vadovaujantį darbą tinkančių dirbti asmenybių) paieškos bei netinkamų aukštoms pareigoms represavimo vieta; 3) ligoninė kaip erdvė, kur išbandomi įvairūs psichinių ligų gydymo metodai ir kartu „testuojamos“ galios žmogaus psichikai taikymo formos.

Aptardamas konkrečių empirinių duomenų, surinktų tyrinėjant Vilniaus psichiatri-
nės ligoninės istoriją, specifiką T. Vaiseta taip pat atskleidė, kaip mikrolygmens analizė
leidžia koreguoti bendruosius istoriografijoje nusistovėjusius teiginius konstatuojant, jog
galia ligai ne visada būdavo realizuojama, tuo pat metu atveriant galimybę radikaliai
priešingam – *ligos galiai* – poreiškiui. Pastaroji inversija buvo palydėta apibendrinimu,
jog mažieji pasakojimai turi unikalią galimybę aktualizuoti tai, ko nesugeba pastebėti
didžiojo naratyvo kūrėjai, tuo pat metu ne tik papildant istorijos vaizdinius naujomis
detalėmis, bet ir esmingai koreguojant bendruosius vaizdinius.

Menotyrininkė Skaidra Trilupaitytė (LKTI – VDA) pranešime „Vieno „valstybės me-
nininko“ likimas skirtingose epochose“ aktualizavo mažojo naratyvo svarbą praeities bei
dabarties kultūros politikos studijoms. Susitelkusi į viešus dailininkų pasisakymus vėly-
vojo sovietmečio ir pirmųjų nepriklausomybės metų kontekste ir itin detalai aptardama
skulptoriaus Stanislovo Kuzmos (auto)refleksijos atvejį, S. Trilupaitytė pademonstravo,
kaip mikroprieiga leidžia formuluoti svarbias išvagas apie „valstybės menininko“ sta-
tusą ir „meno autonomiją“ įvairiose epochose. S. Trilupaitytė atskleidė, jog nuolatinis
laviravimas tarp skirtingų laisvės sampratų S. Kuzmai ir kitiems menininkams suteikė
galimybes ieškoti savosios vietos dominuojančiame politiniame lauke, kurti įvairias iš-
gyvenimo ir santykio su valstybe bei biurokratija strategijas. „Laisvės naratyvas, kaip ir
permanentiniai kūrėjų „išsivadavimo“ siekiai funkcionavo kaip tam tikras signifikatas
be turinio“, – tokia išvada buvo apibendrintas S. Trilupaitytės pranešimas, skatinantis iš
naujo apmąstyti bei įvertinti humanitarikoje paplitusias didžiojo naratyvo apie sovietmetį
suformuotas mitologemas apie menininkų „kovas dėl vidinės laisvės“.

Literatūrologas Rimantas Kmita (LLTI) savo pranešimą „Sovietmečio grožinės lite-
ratūros perskaitymo sunkumai“ (beje, šis pavadinimas prelegento pasisakymo metu buvo
transformuotas į „Jaunojo sovietologo melancholija“) pradėjo nuo pastabos, jog literatai
jokio didžiojo naratyvo apie sovietmetį nesukūrė, nors pirmaisiais Nepriklausomybės
metais tokio noro būta. Antroji itin svarbi eseistinio žanro pranešime nuskambėjusi tezė –
„mažieji istorijos veikėjai“ ne itin nori padėti literatūros istorikams kuriant mažuosius
istorijos naratyvus (vengdami pasakoti apie savąsias esą „nereikšmingas“ patirtis), tuo
metu „didieji“ kiekvienai progai pasitaikius be atodairos kartoja kliše tapusį teiginį apie
„kovą pačiomis nepalankiausiomis sąlygomis“. Įvardijęs šiuos mentalinius slenksčius,
trukdančius literatūrologų atliekamoms sovietmečio epochos rekonstrukcijoms, R. Kmi-
ta savo pranešime sutelkė dėmesį į keleto konkrečių situacijų aptarimą, parodydamas,
kaip tyrinėtojo pastangas perprasti epochą („laiką“) ir sukurti šioje epochoje gyvenusio
žmogaus asmeninę, profesinę bei politinę biografiją, sugriauna neįmanomybę praktikoje
įgyvendinti sociologo Pierre'o Bourdieu maksimalistinės bei idealistinės teorijos postu-
latus apie „būtinumą rekonstruoti paradigmu galimybių erdves“ arba kitaip – „konkrečių
situacijų duotybes“. Tiksliai ir autoironiškai nupasakotos patirtys, kaip tyrinėtojas atsidu-

ria intelektiniame akligatvyje, R. Kmitai leido pranešimo pabaigoje išsakyti provokatyviai nuskambėjusią išvadą: „Nusiramini, kai supranti, kad mes ir pasakojame istorijas, ir tariamės, kurios labiau įtikinamos, o kurios mažiau. Tik tiek.“

Santykio tarp mažųjų ir didžiųjų naratyvų svarstymus pratęsė Aurimas Švedas (VU) pranešime „Sakytinės istorijos eksperimentai: kokybiškai nauja biografijos (re)konstravimo galimybė?“ Pranešimas buvo parengtas apibendrinant 7 metus (2007–2013) trukusio darbo, kurio metu naudojant *oral history* metodą, buvo tiriamos 4 asmenybių – istoriko Edvardo Gudavičiaus, dailininko Petro Repšio, kino režisieriaus Almanto Grikevičiaus ir poeto Justino Marcinkevičiaus – asmeninės bei kūrybinės biografijos, rezultatus.

Aptarus šio tyrimo metu kilusias problemas bei jų sprendimo būdus buvo konstatuota, jog sakytinė istorija atvėrė kokybiškai naujas galimybes biografijos tyrimams: interviu ciklo su E. Gudavičiumi metu išryškėjo svarbūs jo mokslinio identiteto formavimosi proceso etapai bei lūžiai; dviejuose pokalbiuose su J. Marcinkevičiumi svarbiausiu išgrynintu akcentu laikytinas poeto pasakojimas apie komplikuotus jausmus ir nuolatinę baimę, kurią juto partijos elito bei visuomenės meilės apgaubtas kūrėjas; bendraudamas su interviuotojais A. Grikevičius valingai kūrė pasakojimą, kuriame atsiskleidė jo asmeninio gyvenimo įvykiai, suformavę asmenybės struktūrą ir turėję įtakos kūrybiniam prioritetams bei darbui ties konkrečiais filmais; dirbant su P. Repšiu itin daug dėmesio skirta sovietmečio ir posovietinio Vilniaus kultūrinį veidą formavusių asmenybių portretų kūrimui bei šių asmenybių formuotų „bendraminčių salų“ identifikavimui.

Sekcijos darbą užbaigė Eligijaus Railos (VU) pranešimas „Kalbininkas kaip autoritetas: autoriteto suvokimo, pripažinimo ir įtvirtinimo raida“, kuriame buvo aptariama XIX–XX a. sąvartoje susiklosčiusi situacija, kai sėkmingam lietuvių kalbos norminimo darbui tapo būtinas normininko autoriteto atsiradimas. Analizuodamas žymiausio „lingvistinės talkos“ dalyvio bei naujosios lietuviybės kūrėjo Jono Jablonskio autoriteto kūrimo ir mito apie šį žmogų susiformavimo procesus, E. Raila citavo bei komentavo amžininkų mintis apie šią asmenybę, parodydamas legendos radimosi mechanizmus ir tuo pat metu leisdamas patirti jos daromos įtakos pirmajai lietuvių inteligentų kartai mastą. O kas buvo autoritetas pačiam Autoritetui? – pastarasis klausimas, suformuluotas pranešime, leido pereiti nuo vaizdinio kūrimo stebėsenos prie aktyvių jo demontavimo veiksmų, atskleidžiant „tikrojo Jablonskio“ požiūrį į Joną Šliupą, Kazimierą Jaunių ir Filipą Fortunatovą. Vėliau E. Raila bandė nusakyti J. Jablonskio požiūrį į save ir savojo darbo rezultatus, taip užbaigdamas mito ir asmenybės sąveikų bei takoskyrų istorijoje aptarimą.

Aurimas Švedas